

ՍՋԷՐՓԷՋՍ ¹⁾

(Վէպ Պարսկական կեանքից)

(ՎԵՐՋ)

VI

Երբ դուռը բացուեց, երևան եկան նախ երկու ոստիկանական ֆէրրաշները և անգլիական դեսպանատան մի կաւազ (ծառայ): Բայց նրանց ետևում կային երկու ուրիշ մարդիկ ևս, որոնք հեռու կանգնած՝ սպասում էին:

Մովսէսը թիչ ետ մղեց տանտիրոջ, առաջ գնաց և հարցրեց.

— Ի՞նչ էք ուզում:

Ֆէրրաշներից մէկը խօսել ուզեց, սակայն կաւազը արգելեց նրան ձեռքով և պատասխանեց ծերունուն.

— Սըր Մըքնզին, դեսպանատան երկրորդ թարգմա-
նը, խնդրում է չնորհ բերել իր մօտ, որովհետև ոստի-
կանապետը եկել, ուզում է խօսել ձեզ հետ:

— Լաւ, սակայն լինշու աղմկել. երբուանից է որ
նորին Մեծութեան թագուհու հպատակների տան դռ-
ները ջարդել են կամենում նրա դեսպանատան ծառա-
ները:

Ծերունու խիստ ձայնը և պատկառանք ազդող կե-
ցուածքը չփոթեցրեց ծառային:

— Ներեցէք, թո՛թովեց նա—այս ֆէրրաշները...

— Սըր Մըքնզին ուղարկեց նրանց...

— Մեզ ոստիկանապետը հրամայեց. փորձեց խօսե-
լու ֆէրրաշներից մէկը:

¹⁾ Տես «Լույս» № 3, 1904 թ.

—Լաւ. կարճ կտրեց ծերունին—այնտեղ մենք կը տեսնենք թէ դուք քնշ իրաւամբ շարդում էք իմ դռները... Սակայն այդ երկու մարդիկ ով են, քնշ են ուզում:

—Այդ մենք չը գիտենք. խօսեց ծառան—երբ դուռն էինք բաղխում, նրանք երկուսն էլ վրայ հասան:

—Մէկին ես ճանաչում եմ. ասաց ֆէրրաշը—Աղալար խան սարդարի բժիշկն է:

Մովբէդը դէմքը կնճռեց. Այն կինը շարունակում էր դեռ հետեւ Խոսրէվին իր անկող խնամքներով: Սակայն բժիշկը, որ շատ մարուք հապնուած և ինտելիգենտի դէմքով երիտասարդ պարսիկ էր, յառաջ եկաւ, բարեկց ու ասաց.

—Ջրադաշտականների յարգելի դենպետի հետ արդեօք պատիւ ունիմ խօսելու:

—Այո, այդ ես եմ. ասաց ծերունին և իսկոյն աւելացրեց—սակայն աւելորդ է ասել թէ ինչո՞ւ էք եկել. ես այդ գիտեմ. բայց, ինչպէս տեսնում էք, անհարուսթեան մէջ եմ ձեր փափագը կատարելու. եւ յետոյ, գիշերով... եթէ ցերեկը չնորհ բերէիք...

—Ներեցէք. նոր միայն իմացայ ձեր տեղը. ինձ պատուիրուած է առանց լուրերի չը վերադառնալ:

—Լաւ լուրեր կարող էք տանել...

—Այո, սակայն ես յանձնարարութիւն ունիմ...

—Այդպէս, շտապմամբ միջհատեց ծերունին—լաւ ուրեմն, բարի եղէք ներս մտնել և եթէ չէք ձանձրանալ՝ սպասել մինչև դալս... Ուրիշ կիրպ անհար է:

Բժիշկը լուռ խոնարհուեց:

—Իսկ դուք. մի քայլ մօտեցաւ միւս մարդուն Մովբէդը:

Սա մի տարօրինակ տեսքով ծերունի էր, որ կուղ ու կարճահասակ, մինչև վիզը սլաքուրուել էր մեծ աբայի մէջ, գլխի երկար, կնուճած գլխաբլին էլ սովորականից աւելի խրել մինչև ականջների արմատը:

Տեսնելով որ իրեն են ուղղում խօսքը, նա բոլորովին մօտ գնաց Մովբէդին և ասաց.

—Գէրբերի գենպետի հետ առանձին խօսելիք ունիմ ես:

—Ո՞վ ես դու:

— Ինձ Մուստաֆա են կոչում— ձեզ ծառայ:

— Ինչի մասին է խօսելիքդ:

Մուստաֆան սլահ մի լռեց, ականջ դնողներին նայեց աչքի տակով և գլուխը խոնարհելով՝ ասաց.

— Ձեր ծառան չէ շտապում. թող զէքերի մեծ մուրէղը անհանգիստ չը լինի ինձ համար: Ես այստեղ հէնց, դռան մօտ պատի տակ կը նստեմ և կը սպասեմ, մինչև ձեր վերադարձը.

Մուրէղը սկսեց կասկածանօք նայել այդ այլանդակ մարդուն, որի դէմքն իսկ լաւ չէր տեսնուում:

— Աջայի՛ր... ¹⁾ ասաց մի ֆէրրաշ - կարծես խէսփուշ լինի... պիտի որ մի տեղ տեսած լինիմ այս դէմքը...

Այդ խօսքերը աւելի մեծացրին Մուրէղի կասկածները և մինչ խէսփուշը, յիշաւի, կկզկի՝ կուշ էր գալիս պատի ստուերի մէջ, նա մօտ դնաց այգետիրոջ, տարաւ հեռու, մի բանի խօսք փսփսաց նրան, յետոյ առաջ անցաւ և ասաց ծառային.

— Գնանք այժմ:

Ֆէրրաշները քայլեցին: Գէրը այգետէրը ձեռքով նշան արաւ բժշկին, թողեց ներս, դուռը դղրդիւնով փակեց նրա ետևից և փողոցը դարձեալ ընկաւ լուսթեան մէջ:

Սև, անշարժ կոյտի նման, պատի մուկ ստուերի մէջ կծկուած մարդը և ոչ իսկ երեւում էր: Մուրէղը քանիցս դարձաւ նայեց և մինչ քայլում էր, խառն ու վրդովեցուցիչ մտքեր համակում էին նրան:

Մտածեց խօսեցնել այն ֆէրրաշին, որ տարօրինակ անձին խէսփուշ էր համարել: Խուլ կերպով զգում էր, որ այդ բոլորը - թէ ոստիկանապետի և թէ խէսփուշի գալը վերաբերում էր Խոսրէվին: Սկսում էր վախենալ, որ մի վտանգ էր սպառնում երիտասարդին:

Դեսպանատան մեծ պարտիզի դռան մօտ՝ ծերունին մեկէն դարձաւ և ասաց ֆէրրաշին.

— Դու... ասում էիր թէ ճանաչում ես այն մարդուն:

¹⁾ Զարմանք...

Ֆէրրաշը յանկարծակիի գալով՝ պահ մի չը հասկարցաւ հարցը, բայց շուտով կռահեց։

—Պէտք է որ ճանաչեմ. ասաց—ինձ թւում է թէ խէսփուշ է. բազարներում շատ եմ տեսել իր ցնցոտիներով։

—Սքա ունէր մարդը. դիտեց ծառան։

—Իրենը չէր. ժպտեց Ֆէրրաշը—խօսոյն երևում էր, որ ուրիշի փալանն է իր վրայ առել։

Ծերունին այլ ևս ոչինչ չասաց և շտապեցրեց քայլերը։ Ծառան առաջնորդեց նրան դէպի ընդարձակ պարտիզի մէջ այս-այն կողմ շինուած շէնքերից մէկը, ուր, դռան առաջ կիստուած, նստոտել էին հինգ-վեց ոստիկանական ֆէրրաշներ ևս։

Դեսպանատան երկրորդ թարգմանը, որ ինքն էլ մի ասորի թարգմանով էր խօսում ոստիկանապետի հետ, ծերունի կրօնապետին ընդունեց ժպտուն ու սիրալիր, պարզեց նրան ձեռքը և ասաց անզլիւրէն։

—Դուք կը ներէք, յարգելի, որ ձեզ անհանգիստ արինք, այն էլ գիշերով. . . բայց, ինչպէս դիտէք, շոգերի պատճառով ցերեկները ոչ մի ընդունելութիւն և ունկընդրութիւն չէ լինում... Սա պետութեան ոստիկանապետն է և չը գիտեմ ինչու պնդում է, որ դուք պիտի ճանաչէք մի ինչ որ գէթը մարդասպանի, որին փնտռում են։

Մովսէղի սիրտը տրոփել սկսեց. թէև վաղօրօք զգում էր, որ խնդիրը Խոսրէվի մասին էր, սակայն յուզմունքից պահ մի խօսել չը կարողացաւ, այլ բաց թողեց թարգմանի ձեռքը և դողկոջուն՝ ասաց։

—Մի գէթը մարդասպան... և ի՞նչ գործ ունիմ ես մարդասպանների հետ. կամ մի՞թէ կարող եմ ճանաչել ամեն մի զրադաշտականի։

Յետոյ, թարգմանի տռաջարկութեան վրայ՝ նստեց, ընդունեց սառնութեամբ ոստիկանապետի կեղծ-խոնարհ բարեւ և լուռ՝ սպասեց։

—Ահա, խօսեց թարգմանը՝ ոստիկանապետին դառնալով—ինքը զրադաշտականների դիւպիտ Բարուն Մանըկշին. եթէ ասելիք ունիք...

Ոստիկանապետը դարձեալ յարգալիւր խոնարհուեց և ասաց։

— Ի հարկէ նեղութիւն չէի տալ այս իմաստուն և յարգելի ծերունուն, եթէ խնդիրը ծանրակշիռ չը լինէր... Սպանուած է մի մեծ պաշտօնեայի որդին, կասկածը ընկնում է մի կրակապաշտի վրայ, տեսնողներ եղել են... բայց, դժբաղդաբար ոչ ոք չէ ճանաչում, չը գիտէ նրա անունը...

Ծերունի մովբէդը, որ սրտատրոփ լսում էր, ակնոցներն ուղղեց և ժպտուն՝ հարցրեց.

— Իսկ կարելի է իմանալ թէ այդ տեսնողներն ինչեց իմացան, որ մարդասպանը զրադաշտական է և ոչ թէ պարսիկ, հրէայ կամ այլ ազգ, քանի որ ոչ մի հագուստ չէ տարբերում պրադաշտականը միւսներէց և ոչ էլ մի այլ նշան.

Յետոյ, դարձաւ թարգմանին և աւելացրեց.

Այնպէս չէ, սըր, դարմանալի վարպետ պիտի լինել իմանալու համար, որ սպանող և ձեռք չընկած անձը պատկանում է այս կամ այն ազգութեան և կրօնի.

— Օ, yes... չոր ծիծաղով ոստիկանապետին նայեց թարգմանը— ամենայն հաւանականութեամբ մարդասպանը իր այցեւորմանը պիտի ուղարկած լինի յարգելի ոստիկանապետին.

Պարսիկ պաշտօնեան գունատուեց, կրճտեց ատամները, բայց զսպեց իրեն, ծիծաղեց բռնազօսիկ կերպով, խոնարհուեց և թաքց.

— Յարգելի ծերունին իրաւունք ունի, ոչ մի արտաքին նշան չէր մատնում մարդասպանի զրադաշտական լինելը, սակայն մենք հաստատ գիտենք այդ... և, եթէ պատկառելի դենպետը բարեհաճէ մեր հարցերին ճշտօրէն պատասխանել... մենք ունինք մարդասպանի նկարագիրը...

— Ներեցէք. պատասխանեց մովբէդը— ես ոչ մի հարցի չեմ կարող պատասխանել, մինչև որ չը հաստատեն փաստերով նախ, թէ ինչո՞ւ, ինչ հիման վրայ մարդասպանին ենթադրում են զրադաշտական...

— Օ, yes... խօսեց թարգմանը— և դրանից առաջ, հարկաւոր է որ խանը մեզ յայտնէ թէ ո՞վ է սպանուածը, որտեղ, երբ և ինչ հանգամանքներում...

Ու մատիտը ձեռքն առաւ, առջևը դրուած թղթի

կտորի վրայ նշանակելու համար պարսիկի ասելիքները:

Ոստիկանապետը, որ երևի կարծել էր թէ կարող պիտի լինէր դիւրութեամբ վարել գործը և իմանալ ուղածը՝ առանց անուններ տալու, պահ մի վարանեց, շրթունքը կծեց, հաղաց, որոնեց վարպետ պատասխաններ տալու, յետոյ, միշտ իր կեզծ — յարգալիւր ժպիտը դէմքին՝ ասաց.

— Ինչո՞ւ ոչ, ես կասեմ բոլորը... Սպանուած է Ջահի մեծ գանձապահ Նասրուլլահ խանի աւագ որդին, Ջահաբդիւլզիմ թաղում գտնուող մի աւերակի մէջ գիշերով... Մարդասպանը, որ մտել էր գանձապահի տունը, անշուշտ գողութեան համար, չէ՛ կարողանում ծածկուել. տանուտիրոջ որդին ընկնում է նրա ետևից՝ բռնելու, սակայն աւերակներին հասած՝ մարդասպանը ընկնում է նրա վրա և դաշոյնը խրում կուրծքը և ինքն էլ փախչում...

— Եւ այդ բոլորը անշուշտ տեսնում են մարդիկ ու անշարժ՝ թողնում որ մարդասպանը փախչէր. ծաղրեց թարգմանը:

— Ոչ. զսպեց իրեն դարձեալ պարսիկը — սպանութիւնը ոչ որ չէ տեսնում:

— Եւ ոչ էլ սպանողին անշուշտ. ասաց մովբէզը:

— Ոչ էլ նրան:

Թարգմանը մի մեծ քրքրիչ արձակեց, մատիտը նետեց սեղանի վրայ, ոտքի ելաւ և ասաց.

— Օ, yes, որքան խորամանկ են այս պարսիկ պաշտօնեաները... երևակայեցէք, ոչ սպանութեանը վկայ կայ, ոչ սպանողին տեսնող կայ և սակայն սրանք գուշակում են, որ յանցաւորը մի զրադաշտական է... և սպանողն էլ փախել է, մինչև այժմ էլ անգտանելի է մնում... իսկ վաղուց է այդ, յարգելի ոստիկանապետ...

— Եթէ կամ ութն ամիս է...

— Աստուած իմ... և դուք դարձեալ պնդում էք թէ սպանողը զրադաշտական է... և ինչպէս է նա, ծեր, երիտասարդ...

— Սիրուն երիտասարդ, սևաչեայ, բիշ խօսող, ամաշկոտ...

— Օյ, ոյ... այդ էլ գուշակել էք... ուրեմն դուք

նրան ոչ միայն տեսել էք, այլ խօսել էք նրա հետ, ամ...

Ու վարձեալ մի մեծ քրքիջ արձակեց. Յետոյ մէկէն լրջացաւ, բռնեց մովբէդի թևը, շեշտակի նայեց ոստիկանապետին ու խիստ՝ խօսեց.

— Բարեհաճեցէր ծիծաղելի դորձերի համար անհանդիստ չանել նորին Մեծութիւն թաղուհու դեսպանատունը, այլ և նրա հպատակներին .. խուդաֆէզ... ¹⁾

Ասաց, թեթև գլուխ տուաւ և մովբէդի հետ անցաւ միւս սենեակը:

Ոստիկանապետը մի րոպէ սառած մնաց գունատ, յետոյ կատաղի՝ նայեց ասորի թարգմանի ծաղրող դէմքին և գահավիժարար դուրս նետուեց սենեակից:

— Յտեիցս եկէք, շներ... օճնաց նա խռպոտ շշուկով՝ իր առաջ վազող ֆէրրաշներին:

Յետոյ արագ բայերով կտրեց պարտէզը, դուրս գնաց դեսպանատնից, բուռերը սեղմած կանգ առաւ քիչ հեռու և դառնալով իրեն հասնող ֆէրրաշներին՝ գոչեց.

— Լսեցէք, շան որդիներ, ձեզ բոլորիդ ես դարադաշի ²⁾ քաշել կը տամ, կաշիներդ ողջ ողջ քերթել կը տամ, մինչև վզնիդ՝ չեփած կրի մէջ թաղել կը տամ... լսում էք, շան ծնունդներ... էյ, Ալի, դու, հոտած խոզ, քեզ կտոր-կտոր կանեմ իմ ձեռքով, եթէ մի վայրկեան հեռացել ես այդ անհաւատ ծերունու մօտից... Ծածուկ կը հետևես նրան, ետեից կերթաս՝ ուր գնայ, կը մտնես նրա առնը ականջ կը դնես, կը լրտեսես և վնայ քեզ, եթէ մինչև երկու օր ինձ լաւ լուրեր չը բերես . Դու Կասր՝մ, այստեղ կը մնաս, Ալիի հրամանները կէտ առ կէտ կը կատարես, որտեղ ուղարկի՝ կերթաս... և եթէ երկուսիդ էլ տեսնեն ու շան պէս սատկեցնեն՝ փոյթս չէ... Կարող էք՝ ազատուեցէք, երեսիս չերևար միմչև որ լուրեր չը բերէք... Տուէք այստեղ ձին...

Ասաց, աշտանակեց բերուած ձին և առանց ուշք

¹⁾ Երթաք բարև:

²⁾ Մի պատիժ, որ կատարուում է Պարսկաստանում: Կռացնում են երկու միմեանցից երկու արշինաչափ հեռու ծառերի հաստ ճիւղերը, յանցաւորի մի ոտը մի ծառի ճիւղին, իսկ միւսը երկրորդի ճիւղին կապում և ճիւղերը մէկէն բաց թողնում...

դարձնելու, որ Ֆէրրաշները ոտքով էին, մտրակեց:

Ֆէրրաշները ստիպուած եղան ոտները շարժել և վաղելով հետեւել իրենց կատաղի հրամանատարին, որ արագ քայլերով գնում էր դէպի քաղաք:

VII.

Մովրէդի և Ֆէրրաշների հեռանալուց յետոյ, թէև պատի մուժ ստուերի մէջ անշարժ կծկուել էր Մուստաֆան, սակայն աչրից չը փակցրեց ոչ դուռը, որ բժշկի և այգետիրոջ ետեւը փակուեց և ոչ էլ հեռացող ծերունուն, որի մի քանի անգամ դառնալն ու իրեն նայելը նա շատ լաւ նկատեց:

Եւ հազիւ փոփոցը ամայացել էր, զգուշութեամբ, դրելով սողալով մուժ ստուերի մէջ, որոնեց պտրտիղի մի ցած պատ, ելաւ, այնտեղից ուշադրութեամբ ջանաց գննել ներսը, յետոյ նորից դարձաւ իր տեղը, կուշ եկաւ ու սպասեց:

Ըստ երևոյթին այդ երեկոյ վիճակուած էր զրադաշտականների մովրէդին՝ այցելութիւններ շատ ընդունելու, որովհետեւ Մուստաֆան քիչ յետոյ նկատեց թէ ինչպէս ճերմակ գիււս հագած մի երկարահասակ մարդ — որի դէմը դեռ որոշ չէր հեռուից — ամենայն զգուշութեամբ, դարձեալ պատերի և նրանցից դէպի դուռս կռացող ծառերի մուժ ստուերների տակով սահում էր դէպի այգին:

Խէսփուշը սլահ մի մտածեց թաղնուել. շուրջը նայեց, բայց լայն փողոցում պահուելու տեղ չը կար: Աւելի կպաւ սլատին և մի կոյտ քարի նման՝ արձանացաւ:

Եկողը երեւի նրան քար կամ թուփ համարեց և յառաջանում էր դէպի նա: Զատ տնգամ, գիշերուայ աղօտ լուսնկային հեռուից թփերը մարդիկ և անշարժ նստած մարդիկ՝ թփերի են նմանում:

Մի քանի քայլ հեռում, Մուստաֆան, որ արան գլուխն էր քաշել, փոքրիկ բացուածքից նկատեց որ եկուորը նախ՝ ներքինի էր և յետոյ, հարուստ տան ներքինի, կողքին մի լայն ուր կապած:

Վախեցաւ. մի րոպէ մտածեց թէ չը լինի այգետի-

բող ներքինին էր, տեսել էր իր՝ այգիից ներս նայելը և, երևի այնտեղ հարեմխանան էր, այժմ եկել էին անխոհեմ լրտեսողին պատժելու:

Սակայն եկուորը նման չէր տանու մարդի. զննում էր այգիները, վարանողի և զնայու տեղը լաւ չը ճանաչողի նման շուրջն էր նայում. մի վայրկեան շփոթուած՝ կանգ առաւ. մովբէդի տան առաջ, յետոյ վեր գնաց, դարձեալ իջաւ և հոսկ ուրեմն ճանապարհի մէջ տեղ կանգ առաւ, երևի սպասելով մի անցորդի, որ հարցնէր ուղած տեղը:

Մուստաֆան վճռեց ցոյց տալ իրեն. Հետաքրքրութիւնից այրուում էր. Քիչ շարժուեց և հազաց:

Ներքինին ցնցուեց ու շուրջը նայեց. յետոյ, նկատելով խէսփուշին, բայլեց դէպի նա և ասաց.

—Ո՛վ է այն:

—Անցորդ... յոգնել էի, քիչ նստեցի հանգստանալու:

—Դէմքդ ինչո՞ւ ես ծածկել:

—Քնել էի... Համեցէք նստիր, եթէ յոգնել ես:

—Դու այստեղացի՞ ես:

—Ո՛չ, բայց ամբողջ գուլահէքը մատներիս պէս գիտեմ:

—Իսկ գիտեմ թէ՞ որտեղ է այստեղ անհաւատ դէրբերի մոլլայի բնակուած տունը:

—Գիտեմ:

—Ցոյց տուր:

Մուստաֆան արան իջեցրեց գլխից, հանեց գրպանից չիբուխը, լցրեց, վառեց ու ասաց.

—Նստիր, աղա. այստեղ քիչ նստիր, յետոյ երբ չիբուխս ծխեմ՝ գնանք ցոյց կը տամ:

—Հեռու է. նստեց ներքինին Մուստաֆայի կողքին—
ինձ ասացին որ այս փողոցումն է:

—Այո... Հը՛մ, բայց դու մի՞թէ գէրբ ես, աղա...

—Գէ՛րբ... Աստուած ոչ անի... ես ճշմարիտ միւսիլման եմ:

—Համեցէք չիբուխ... պարզեց դէպի նա Մուստաֆան չիբուխի փողը-գիտէի որ գէրբերը ներքինի չեն ունենում, բայց մտածեցի թէ՛ ո՞վ գիտէ, կարելի է ունենան էլ... ասում են որ այդ անհաւատները մեզ նման

շատ կրն չեն ունենում, այլ մի մի հատ... Ոչինչ, մի քիչ էլ ծխիր, ես շատ էլ սիրահար չեմ չլրութի...

— 2է, բաւական է, առ...

— Ինչպէս կուզեո. ետ առաւ Մուստաֆան չիրութը, ծխեց և գետնի վրայ դատարկեց մնացորդը:

— Դէհ, այժմ ցոյց տուր նրա տունը, ուզեց ոտքի ելնել ներքինին— ուշ է արդէն:

— Մի շտապիլ, նստիր դեռ... իսկ ինձ հետաքրքրում է այն թէ դու, որ միւսիւման ես, ինչ գործ կարող ես ունենալ ղէքրերի մոլլայի հետ... երևի տոկոսով փող ես առել հա, կամ գուցէ տուել...

— Հա, այդպէս մի բան է...

— Մոլլան տանը չէ... նոր դուրս գնաց:

— Իրան. . ոչինչ, ինձ դու նրա տունը ցոյց տուր:

— Լաւ, ինչու չէ. . սակայն, եթէ մոլլան տանը չը լինի...

— Ոչինչ, հէնց այնպէս... ուզում եմ տունը ճանաչել, որ վաղը նորից գամ:

— Աիշա է. այդ լաւ ասացիր... ցոյց տամ, ինչու չէ. միայն զիտես, ինձ գարմանալի է որ այս մոլլան ծանօթ լինի քեզ հետ. . ղէքրերը ներքինիների չեն սիրում... ներողութիւն, որ այդպէս իմ կոչում քեզ...

— Ի՞նչ ներողութիւն, այ մարդ, ես ներքինի եմ, ճիշտ է...

— Եւ երևի Նէջէֆ աղայի ներքինին... կարծես մի տեղ տեսած լինեմ քեզ:

— 2է, Նէջէֆ աղայինը չեմ:

— Ուրեմն Միրզա Հասան խանինը .. ասում եմ ասիւր, որ տեսել եմ քեզ, հէնց նրանց տան առաջը տեսել... միթէ չես յիշում, քեզ հետ թէյ անգամ խմեցինք. .

— Ո՛չ, միջահատեց ներքինին— նրանն էլ չեմ:

Ու ոտքի ելաւ անհամբեր:

— Աջայիր .. ասաց Մուստաֆան սառնութեամբ— ապա մտեց եմ տեսել քեզ... այ, այ, գուցէ... այո, հէնց դա է, Չահագդա Մահսուդ միրզայինը...

— Մարդ, միջահատեց նեղացած ներքինին— քեզ ինչ թէ ով եմ ես. խնդրածս կարող ես ցոյց տալ ցոյց տուր, ապա թէ ոչ ես գնամ:

— Ի՞նչ բարկացկոտն ես եղել, աղա, խօսեց ամենայն հանդարտութեամբ Մուստաֆան. յոգնած մարդ եմ, միթէ դու խիղճ չունիս... և յետոյ, գիտես (աւելացրեց նա ծանր ու խորհրդաւոր) այդ մոլլան շատ կ'ծանն է հմ... եթէ բան է ուզում ես...

— Ոչինչ էլ չեմ ուզում. այլ միայն տունը իմանալ, գոչեց բարկութեամբ ներքինին— հրն է, կասես թէ ոչ... դոնէ նշաններով հասկացրու... այս դուռը չէ...

— Ո՛չ, դա չէ. . ասենք հէնց եթէ դա լինէր, Բնչ պիտի անէիր... մի պարզ տուն է էլի, տեսար և վերջացաւ. դու ուզում ես իրեն— մովբէդին տեսնել, չէ...

— Մովբէդ է նրա անունը...

— Հը՛մ, աղան նրա անունն էլ չը գիտէ... զարմանալի է... որ ասեմ որդի ունի ծերունին՝ չունի, աղջիկ՝ չունի... ապա էլ Բնչ բանի ես եկել դու... Հը՛, դու քո Աստուածը, արի ճիշտն ասա, դու խօ Մահսուդ Միրզայի...

— Ո՛չ, ո՛չ .. ես Աղալար խան սարդարի...

Մուստաֆան զարմանքի մի շարժում գործեց և ոտքի ելաւ. Քիշ առաջ, նա լաւ էր լսել այն ֆէրրաչին, որ անուանել էր բժիշկին. Բժիշկը մտել էր այնտեղ, Աղալար խան սարդարի բժիշկը. այժմ էլ նրա հարեմի ներքինին էր եկել, այն էլ ծածուկ, լրտեսելով... 2է, այստեղ մի բան կար, որ հարկաւոր էր իմանալ

Նւ նա մի րայլ արաւ դէպի ներքինին, մօտեցաւ բոլորովին ու ասաց ցած ձայնով.

— Լսիր, ներքինի, մինչև որ չես ասիլ թէ ինչ գործ ունիս մովբէդի հետ, ես քեզ նրա տունը չեմ ցոյց տալ. իսկ եթէ կասես, այն ժամանակ ես էլ քեզ մի շատ կարևոր բան կասեմ, որ ուրախանաս:

Ներքինին, որ զոջացել էր իր ուլ լինելը յանկարծակի բերնից գուրս թողած լինելուն համար, ուշադրութեամբ զննեց իր հետ խօսողին և ասաց խստութեամբ.

— Ո՞վ ես դու:

— Քեզ ծառայ Մուստաֆան, Սէբդէ մէյդանի խէսփուշ Մուստաֆան...

— Խէսփուշ. իսկ ինչ գործ ունիս դիշերով այստեղ.

— Երբ դու կասես քո ինչ գործ ունենալը...

— 26-մ ասիլ...

— Դու գիտես... երթաս բարե ուրեմն, զրկուեցիր մի շատ լաւ բան իմանալուց... օրինակ հէնց քո տիրոջ կողմից մովբէդի մօտ հկող մի մարդու մասին...

— Իմ տիրոջ:

— Այո, Աղալար-խան սարգարի:

— Ասա, ով...

— Ասա դու ինչու ես եկել:

— Ուզում եմ իմանալ թէ այդ մովսնի մօտ է ապրում և կամ նրա ծառան չը գիտէ թէ ուր է ապրում մի գէթը երիտասարդ, որ...

Ու լուց, բայց Մուստաֆան ցնցուեց ու ականջները սրեց՝ լսելով վերջին բառերը:

— Որ ինչ... մօտեցաւ նրան բուռն հետաքրքրութեամբ ասա, չես զոջալ եթէ ասես:

— Որ դժգոյն է մեռեալի նման, բայց շատ սիրուն է, սեռահայ...

— Եւ ամաչկոտ, քիչ խօսող...

— Ամաչկոտ՝ չը գիտեմ, բերնով քիչ խօսող՝ այո, սակայն լաւ բռնեցք ունեցող...

— Հը՛մ, չը լինէ այդ երիտասարդը բորել է մէջքը... լաւ, տես որ իզուր չէր հետաքրքրութիւնս, ես էլ որոնում եմ մի այդպիսի երիտասարդի, բայց... դու ասում ես՝ դժգոյն մեռեալի նման...

— Հը՛մ, հը՛մ... ով գիտէ, շատ կարելի է... Եւ այդ երիտասարդին վաղուց է որ դու տեսել ես:

— Մի քանի օր առաջ...

— Այդպէս... Մովբէդի հետ...

— Նրա հետ:

— Գը պատմես ինձ թէ ուրտեղ, ինչպէս և ի՞նչ հանգամանքներում... Քեզ առաջուց կասեմ, որ եթէ որոնեա՞ծդ իմ որոնածը լինի, դու չես կարող գտնել, իսկ ես կարող եմ... աշխարհիս ծայրն էլ լինի նա՛ կը գտնեմ...

— Ի՞նչու, քո մէջքն էլ տաքացրել է նա:

— Ո՛չ, բայց եթէ գտնեմ՝ նա իմ գրպանը կը տաքացնի:

— Ուրեմն քեզ վարձել են:

— Ճիշտ՝ ինչպէս քեզ:

— Ո՛հ, ես իմ կողմից. վրէժխնդրութիւն. ինձ ծեծեցին նրա պատճառով:

— Նրեի սպանել ես ուզում:

— Ներքինին լռեց:

— Այդ մէկը իմ բանիս չի գալիս, խօսեց նորից Մուստաֆան — գոնէ ոչ այսօր և ոչ էլ վաղը... իսկ յետոյ՝ գու գիտես:

— Ուրեմն միասին որոնենք... բայց նախ պատմիր եղածը:

— Դու էլ պատմիր թէ ո՞րի կողմից ես վարձուած:

— Մի ինչ որ հարուստ գէբրի, որի եղբօր որդին է նա. ինքը հիւանդ է, մեռնում է, ուզում է գտնել նըրան, որ իր ունեցածը կտակի...

— Ստում հս...

— Զատ կարելի է... Դու քոնը ասա:

— Ես էլ աղայիս հետ գնում էի, հայհոյեցի նրան, աղաս բարկացաւ և ծեծել տուաւ ինձ:

— Ստում ես դու էլ:

— Զատ կարելի է...

— Լաւ, սակայն, եթէ ասեմ որ աղայիդ բժիշկը եկաւ մօլթէղի մօտ և այս րոպէիս նրա տանն է...

— Մեր բժիշկը, ոսանեց ներքինին ուրախութիւնից — ուրեմն երիտասարդը նրա տանն է... ցոյց փուր տունը:

— Ինչե՞ց եղբակացրիր:

— Պարզ է. անպատճառ այդ երիտասարդը նրա մօտ է ապրում...

— Հաստատ...

— Հաստատ...

— Լաւ ուրեմն, բարի գիշեր...

— Ինչպէ՞ս, գնում ես արդէն:

— Այո, ես գործ ունեմ... որոնածս գտայ:

— Սպասիր, բռնեց խէսփուշի թիւը ներքինին — տուներ գոնէ ցոյց տուր ինձ:

— Ո՛հ. ինձ հարկաւոր է որ այդ երիտասարդը չը սպանուի մինչև մի բանի օր:

— Ես չեմ սպանիլ նրան. միայն առ այժմ տեղը իմանամ:

— Ի՞նչ պէտք կայ, ես գիտեմ — այնքանն էլ հերիք է:

Ներքինին ուժգնութեամբ սեղմեց խէսփուշի թևը մի ձեռքով, միւսով բռնեց սրի կոթը և ասաց.

— Դու ծաղրում ես ինձ, անպիտան, շուտ տունը ցոյց տուր:

Խէսփուշը արագ շարժմամբ կորզեց թևը, յետոյ վայրկինապէս ոտով ափսայէս մի խաղ սարքեց, որ ներքինին մէջքի վրայ փռուեց զետիւն: Այդ անելուն պէս նա սահեց ստուերների մէջ և մի ընդմէջ յետոյ անհետացաւ հեռուներում:

Ներքինին, որ ոչ մի տեղը չէր ցաւացրի, կատաղութեամբ ու հայհոյելով վեր թռաւ, վազեց այս-այն կողմ, բայց խէսփուշի հետքն անդամ չկար:

Եւ ահա թշուառ ծաղրուածի այդ կատաղի որոնման ժամանակն էր, որ ոստիկանապետի Ալի Ֆէրրաշը դէմ առ դէմ եկաւ նրան:

Ներքինին միջան մէջ հեռուից կարծեց թէ խէսփուշն էր նա. քաշեց սուրը, վրա վաղեց, սակայն երբ մօտեցաւ, ապշած կանգ առաւ, տեսնելով որ դէպի իրեն է պարզուած մի ատրճառակի սպառնադիր փող:

— Է՛յ, կանչեց Ֆէրրաշը — հարբե՛լ ես, չո՛ւն, որ սուրը ձեռքիդ դատարկ փողոցում վաղվզում ես և անցորդների վրայ յարձակում:

Ներքինին սուրը իջեցրեց.

— Ո՛վ ես դու, մօտեցաւ նրան Ֆէրրաշը:

Ներքինին ճանաչել էր ոստիկանին և սուրը ջանաց պատեանը դնել ու թոթովեց:

— Ես... ես...

— Զանձ վաւակ... դեռ ներքինի՛ էլ է... կորի՛ր շուտ, քանի գլուխդ չեմ ջախջախել... որք՛ ներքինին ես դու և ի՛նչ գործ ունիս այս կողմերը:

— Մի՛րգա հասանի... մոլորուել էի... վախեցրին ինձ ..

— Ընե՛րը... փէս անասուն, չո՛ւտ, կորի՛ր, հետքդ չը տեսնեմ...

Եւ ոտքով մի աքացի կպցրեց հեռացող ներքինուն, որ չտապեց փախչել:

Յետոյ Ֆէրրաշը կանգ առաւ պահ մի, նայեց նրա ետեից մինչև նրա անյետանալը և շուրջը դարձաւ մի

թագստոց որոնհլու, սպասելու համար Մովսէղին, որն անշուշտ չը պիտի ուշանար դեսպանատնից ելնել և դուն վերադառնալ:

Գործերը այսպէս դրութեան մէջ էին Մովսէղի բնակուած տան այգիի առաջ, երբ ծերունին՝ դեսպանատան մի լապտերաւոր ծառայի ընկերութեամբ երևաց փողոցի ծայրից:

Ֆէրրաշը երկու ոստիւնով մօտեցաւ այգիին, արագութեամբ բարձրացաւ պատի վրայից և մի ըռպէից յետոյ ծածկուեց ներսում բուսած խոտերի և թփերի մէջ: Փողոցում ոչ մի թագստոց չէր յաջողուել գտնելու: Ծերունին գայիւ էր, կանցներ, խակ իրեն պէտք էր աշբից չը փախցնել նրան:

VIII.

Աղալար խան օարդարի բժշկին, Մովսէղի դեսպանատուն մեկնելուց յետոյ, տանտէրը տարաւ սենեակ հրաւիրեց նստելու և ինքը հեռացաւ:

Բժիշկը այդպիսով մնաց մենակ: Նախ՝ զննեց սենեակը, սեղանի վրայ դրուած Զենդալիստայից փորձեց մի քանի կտոր կարդալ, բայց որովհետև զրադաշտականների սուրբ գրքի Վենիդատ կոչուող և ամենադժուար հասկանալի մասն էր, այն էլ հին պարսկերէնով — փակեց և ցած դրեց, հլաւ, լուսամուտից պարտէզը դիտեց, բաց դռնից պատշգամն անցաւ, որոնեց մէկին՝ հետը խօսելու գոնէ, ոչ որի չը գտաւ և մտածեց պարտէզ իջնել:

Հատ լաւ մշակած այգի էր: Տան առաջ՝ բանջարանոց, քիչ հեռու ծառեր, ապա մի քանի խաղողի թփեր և աւելի մութ կողմերում, դէպի փողոցը նայող պատերի տակ՝ թթիններ, սալորինի, 5—6 թաւուտ նռնեններ և թփերի խոշոր, խիտ կոյտեր, որոնք կրկնակի պարսպի նման շրջապատում էին պարտէզը:

Բժիշկն այդ բոլորը զննեց մի ծիրանենու տակ կանգ առած, ուր և նստաւ, մտածելով, գոնէ զով տեղ սպասել ծերունուն:

Հուլիսը կատարեալ էր ամեն կողմ: Հստ երևոյթիւն տանտէրը տիտի մի ուրիշ բագ էլ ունենար Մով-

բէղի սենեակների հետևում: Նրա մուտքը նկատել էր բժիշկը: Եւ այժմ, երևի այնտեղ ընտանիքը քնել էր, իսկ տան տղամարդը սպասում էր ծերունի դնպետին:

Ճների հաջոց կար, բայց հրը փողոցից մարդկային ձայներ էլ լսեց, մտածեց որ անցորդներ պիտի լինէին: Ծառի մութ ստուերներում թիկն տուած հրը այդպէս մնացել էր նա 15—20 րոպէ, յանկարծ մի տարօրինակ բան տեսաւ:

Նախ նկատեց որ մի ինչ որ ստուեր, սև բան, երևաց պատի վրայ, յետոյ, հրը ուղղուել էր և կծկուել մութ կողմում, պարզ տեսաւ թէ ինչպէս մի մարդ բարձրացաւ, պատի զլուխն ելաւ, առանց այլևայլութեան ներս պարտէղի մէջ ոստնեց և տեղն ու տեղ կծկուեց թրփերում:

Բժիշկը շունչը պահած, աչքերը մեծ բացած և լիովին անշարժ՝ ջանաց տեսնել թէ ուր պահուեց մարդը:

Բայց մարդը և ոչ իսկ շարժում էր գործում: Ուրեմն գող պիտի լինէր, որ երևի ներս էր մտել պահուելու, գիշերով սխրագործութիւնը սկսելու համար:

Այդ էսկ միջոցին էր որ դուռը բաղխուեց: Բժիշկը ցնցուեց. մոռացել էր Մովսէղի գալը:

Սակայն տանուտէրը, որ լսել էր բաղխումը, դուռս թռաւ ներքին բաղից և վազելով դէպի դուռը՝ կանչեց.
— Գալիս եմ...

Բժիշկի դրութիւնը վատանում էր: 2էր կամենալ պահուող գողին թողնել փախչելու: Գուցէ գող էլ չէր, այլ Մովսէղին, կամ հէնց Խոսրէվին թշնամի մի մարդ, գուցէ և լրտես, որ իրեն էր հետևում: Պէտք էր բռնել տալ նրան և տեսնել թէ ով էր: Բայց ճնշպէս անել: 2է որ եթէ ելնէր իր տեղից և դէպի տուն գնար, գողը, որ անշուշտ ի դէտ էր նստել թփերի մէջ, պիտի տեսնէր նրան: Իսկ եթէ չր գնար, չէ որ Մովսէղը կարող էր հարցնել նրա մասին և զալ տանտիրոջ հետ որոնելու:

Մնում էր դէպի սենեակները գնալ մի կերպ: Եւ բժիշկը միայն մի վարկեան մտածելուց յետոյ, ափսոսանքով նայեց իր լաւ շորերին, նայեց աղտոտ, նոր ջրած լինելուն համար գրեթէ ցեխոտ գետնին, ապա զգուշութեամբ պառկեց փորի վրայ, ընտրեց ծառերի և թփե-

րի ձգած մուժ ստուերները և սողաց ամենայն հանդարտութեամբ դէպի տուն:

Մինչ այդ, դուռը բացուել էր: Մովսէսը ուղարկեց ետ իրեն ընկերացող ծառային և երբ դուռը նորից փակուած ներս էին մտնում, հարցրեց տանուտիրոջ.

— Ներսն է բժիշկը:

— Ձեր սենեակումն է:

— Իսկ Խոսրէվը:

— Մեզ մօտ է նստել:

— Խնչպէս, տնից դուրս չը գնաց:

— Ո՛չ. որքան խնդրեցի՝ անկարելի եղաւ. ուզեց մընալ... Տարօրինակ կերպով լրջացել է:

— Այսինքն...

— Աչքերը փայլում են և լուռ, ուշադիր՝ սպասում է. այլ ևս այն դանդաղը չէ:

— Այդպէս...

Հասել էին տան մօտ: Բժիշկը հազիւ հասել էր բանջարանոցի ծայրին, ուր ստիպուած էր պտոյտ գործել, թիփերի միջով անտեսանելի սողոսկելու համար:

— Լաւ, ասում էր ծերունին տանուտիրոջ— դու ներս գնա և Խոսրէվը թող չերևայ դեռ: Ես կը կանչեմ:

Ու բարձրացաւ պատշգամբը, մտաւ սենեակը, սակայն իսկոյն դուրս եկաւ և զոչեց տանուտիրոջ:

— Այս լինչ է, ուր է բժիշկը:

— Այդտեղ է. ասաց տանուտէրը կանգ առնելով:

— Ձը կայ սակայն:

Բժիշկը, որ յաջողուել էր հասնել պատշգամբին, ոտքի ելաւ, առաջ գնաց և ասաց:

— Այստեղ եմ, դռան ծեծելու ձայնը լսեցի և այս րոպէիս դուրս եկայ:

Ու բարձրաձայն ասաց նա այդ խօսքերը, մտածելով, որ պահուող գողը կը լսէր իրեն ու կապահովուէր, եթէ կասկած իսկ ունենար:

Սակայն պահուող ֆէրըաչը, որ սողոսկելով հետգհետէ մօտենում էր, լսեց բոլոր խօսակցութիւնը, լրսեց և այդ, ու ոչ մի ուշադրութեան էլ չարժանացրեց:

Բժիշկն ու Մովսէսը ներս մտան: Բժիշկն իսկոյն ընչ ետ մնաց, դուռը փակեց ետևից և մօտենալով ծե-

բունուն, շատ ցած ձայնով ասաց.

—Ասացէք խնդրեմ, այս կողմից դուռ չունէք դէպի
հտնի բազը բացուող:

Մովբէղը, որ դարմացել էր, տարօրինակ գտաւ
բժշկի հարցն ու չը պատասխանեց իսկոյն.

—Զհւտ, աւելացրեց բժիշկը—ասացէք, ապա թէ
ոչ մի փորձանք կը յառաջանայ. այդով մարդ է մտել
և պահուած ոչ միայն կարող է լսել մեզ, այլ և կարող
է դալ:

—Խնչպէս, ասաց Մովբէղը—մարդ է մտել:

—Այո, պահուեց թփերում, աչքովս տեսայ. այժմ
դուցէ առաջ է գալիս... դուրս գնանք, եթէ դուռ կայ
դէպի ներքին բազը:

Ծերունին պահ մի դէմքը կնճռած մտածեց, յետոյ
աչքերը փայլեցին և նա մի մեծ քայլ անելով դէպի սե-
նեակի հտնի լուսամուտը, բաց արաւ նրան, ցոյց տու-
աւ բազն ու ասաց բժշկին.

—Ահա. եթէ վախենում էք, իջէք այդտեղ. իսկ ես
ուզում եմ դուրս գնալ և տեսնել թէ ով է մտնողը:

Ու քայլեց դէպի դուռը:

—Սպասեցէք, բռնեց նրա թիւր բժիշկը—ձեր ա-
րածը բաջութիւն չէ, այլ անխոհմութիւն. նա կարող է
փախչել, դուք բռնել չէք կարող, ուրեմն և ոչինչ իմա-
նալու չէք... Հետեցէք ինձ և պիտի տեսնէք... ես ա-
ւելի լաւն եմ մտածել. ուզում եմ բռնել նրան և տեսնել
թէ ով է. իմ հտնիցն է հկել թէ ձեր...

Ծերունին լուրջեամբ հետեց նրան. Երկուսն էլ
ոտանեցին դէպի բազը. նրանց ոտների ձայնից մի քանի
ծառանքեր, տանուտէրն ու խոսրէվը դուրս նետուեցին
սենեակից, բայց լուսընկային, զարմացած, ճանաչեցին
երկուսին էլ ու մօտեցան:

—Ձայն չը հանէք, ասաց նրանց բժիշկը խուլ չը-
շուկով—այդիւմ մարդ կայ պահուած, որ անշուշտ այ-
ժմ միւս կողմից մօտեցած կը լինի տանը...

—Ուրիշ տղամարդ չունիք այստեղ...

—Բոլորս ենք. ասաց տանուտէրը:

—Լաւ. իսկ դէնք.

—Ահա, մէջ մտաւ խոսրէվը և գրպանից մի բէ-

վօրվէր հանեց։

—Այժմ դնանք... իսկ դուք, ոչ մի զէնք։

Տանուտէրը ներս մտաւ և մի անդլիական կարճ հրացան դուրս բերեց. Մովսէղը ժպտուն՝ իր կեռ գլխով մեծ գաւաղանը ցոյց տուաւ։—Հնդկական բամբուկից մի փայտ։

Բժիշկը լուրթեամբ առաւ տանուտիրոջ ձեռքից հրացանը, ստուգեց որ լիքն էր, զնաց դէպի այգին հանող բաղի մուտքը և դարձաւ միւսներին շշուկով։

—Ոտքի ծայրերով եկէք ետևիցս. բայց, ի սէր Աստուծոյ, ոչ մի ձայն և ոչ էլ զէնքի վործածութիւն, մինչև ես չասեմ. պիտի ջանալ կենդանի բռնելու լրտեսին։

—Ես անդլիական հողի վրայ եմ ապրում. ասաց տանուտէրը — և անդլիահպատակ եմ. տունս մտնողին կարող եմ ուղղակի զարնել։

—Այո, բայց մենք ոչինչ չենք իմանալ, եթէ սպանենք նրան։

—Ո՛չ մի սպանութիւն... ասաց խստութեամբ Մովսէղը։

—Ուրեմն թողէք ինձ անելու ամէն բան և լուռ՝ ետևիցս եկէք... եղբակացրեց բժիշկը։

Յետոյ, հրացանը ուղիղ պահած, ոտների ծայրերով բայլեց դէպի պարտէզ և երբ հասել էր դռան՝ գլուխը բիշ դուրս հանեց ու դնեց դուրսը։

Ոստիկանական ֆէրրաշը, որ երևի կարծում էր թէ տնեցիք սննեակումն էին, այժմ մօտեցել էր սենեակի պատշգամբին և կռացած՝ ականջը սրել, սպասում էր ներսում խօսածները լսելու։

Ջանացի էր ստուերի մէջ մնալ, սակայն բժիշկը նկատեց նրան։ Ու մէկէն, մի ոստիկնով դուրս թռաւ այգին, հրացանի փողը պարզեց դէպի ֆէրրաշը սպառնազին ու գոչեց։

—2ը շարժուես, խիեցի...

Ֆէրրաշը բնագդմամբ ետ ոստնեց, ձայնի կողմը դարձաւ, տեսաւ զէնքն ու քարացաւ սարսափից, մանաւանդ երբ նկատեց, որ հրացանի կողքին փայլում էր լէվօրվէրի փող ևս. այլ և առաջ էին գալիս ուրիշ երեք հոգի ևս։

Ազատուելիք չունէր։ Զատ լաւ գիտէր, որ եթէ ողջ թողնէին իրեն նոյն իսկ և կամենային դատարանի յանձնել, ոստիկանապետը, անգլիական դեսպանատան ահիջ՝ կախել կը տար նրան, ոչ որպէս լրտեսող ոստիկանի (որի մասին և ոչ իսկ կը թողնէր ակնարկութիւն անելու) այլ որպէս գողի, մարդասպանի։

Մնում էր մի կերպ խուսափել այդ բոլորից, փախնել և կամ սպանուել։ Կամացուկ ձեռքը ետևում, վերարկուի տակ պահուած ատրճանակին տարաւ և ճգնեց հանել։ Մինչ այդ, բժիշկը քայլ առ քայլ մօտենում էր և հարցնում.

— Ո՛ր ես դու, խօսիր. և ի՞նչ գործ ունիս այստեղ։

— Գող եմ. ասաց ֆէրրաշը։

— Ստում ես. ճիշտը խօսիր, ապա թէ ոչ ծանր կը նստի քեզ պատից ուրիշի այգին իջնելու։

— Մարդասպան եմ. ուզում էի ծերունի մուլային սպանել։

— Գուցէ... սակայն նախ ինձ հարկաւոր է դէմքդ տեսնել...

Բայց այդ իսկ ըրպէլն ֆէրրաշը կարողացաւ ատրկանակի կոթը գտնել և միաժամանակ համարեա, թընդաց երկու զէնք։ Բժիշկն էլ էր արձակել հրացանը։ Ոչ մէկի գնդակը նպատակին չէր հասել, սակայն ֆէրրաշին յաջողուեց անմիջապէս յետոյ երկու ոստիւն գործել և անցնելով բանջարանոցից՝ ընկնել ծառերի տակ։

Բժիշկը կատաղութիւնից մի ծանր լուտանք արձակեց և հետապնդեց։ Խոսրէվը, որ լաւ նկատել էր ֆէրրաշի գնացած ուղղութիւնը, հսկայ թռիչքով մէկէն անցաւ բանջարանոցից ու միմեանց ետևից ատրճանակը պարպեց ֆէրրաշի վրայ։

Թփերի մէջ շարժումը սաստկացաւ, լուեց սուր ճիչ և մի մարմին ծանրութեամբ ընկնելով՝ կրեց թփերի ամբողջ խումբ։

Խոսրէվը մի ոստիւն ևս գործեց, ընկաւ այնտեղ և մի վայրկեան յետոյ լուեց նրա ձայնը, որ զոչում էր.

— Լոյս բերէք. բռնել եմ...

Այդ բոլորն այնքան արագ կատարուեց, որ Մովսէղը և ոչ իսկ կարողացաւ քայլ անել ու ապշած մնացել։

էր, տեսնելով երիտասարդի այդ յանկարծական կենդանութեան ցոյցը:

Յիրաւի շատ տարօրինակ էր: Ամիսներից ի վեր կիսապուշի պէս մնացած երիտասարդը, որի մէջ կարծես կեանք, հետաքրքրութիւն և աշխոյժը ընդ միշտ մեռել էին, վերջերս սկսել էր աղօտ նշոյլներով կենդանանալ, իսկ այժմ արդէն ծայրահեղ լարման ոյժով արտայայտուում էր նա ծերունի Մովսէսի առաջ:

Ջարմանքի մէջ էր նաև երիտասարդի տան ծառան — Եսդդգերտը, որ մի վարկեան սառած մնալուց յետոյ՝ շտապեց վազել իր տիրոջ ձայնին, հանեց գրպանից լուցկին, վառեց և աղօտ յոյսի մէջ տեսաւ, թէ ինչպէս Խոսրէվը ջլապինդ բազուկներով սեղմել էր Ֆէրրաշի վիզը և ծունկը դրել նրա կուրծքին:

Բժիշկն էլ տեսել էր:

— Զը խեղտէք, գոչեց նա երիտասարդին:

— Սպասեցէք, առաջ վազեց տանուտէրը — Թողէք ես քիչ կարգի բերեմ դրան:

Յետոյ մէջքից քանդեց շալը, միջան մէջ մի քանի բռնեց ինչ որ շարժումներ գործեց, ոտքի ելաւ, բռնեց Խոսրէվի թևը և ասաց.

— Թողէք այժմ. ոտներն ու ձեռները կապեցի:

Մինչ այդ, Մովսէսը մտել էր ներս, վառել մոմը և դուրս եկել սլառչգամբի տակ: Տանուտէրը բռնեց կապուած Ֆէրրաշի գլխից, քարշ տուաւ մինչև ճրագը, շուռ ու մուռ տուաւ մարած վիրաւորին և ասաց.

— Ոտքերից է. աջ ազդրն է. արիւն է դնում:

— Զուր և շորեր բերէք. նկատեց բժիշկը:

Եւ երբ կապում էին վէրքը, Մովսէսը ծնօտը իր փայտին յենած, լուռ և ուշադիր դնում էր Ֆէրրաշի դէմքը, ջանալով մտաբերել թէ արդեօք որևէ տեղ տեսել է նրան:

Խուլ կերպով զգում էր, որ այդ մարդը ոչ գող պիտի լինէր և ոչ էլ մարդասպան, այլ լրտես՝ վարձուած ունէ անձից, այն էլ, հաւանականօրէն, ուղարկուած Խոսրէվի համար:

Եւ դա զայրացնում էր, նրան: Դեռ պարզ չէր նրա համար թէ ինչու են այդքան լրտեսում, այդքան ճգնում

Խոսքէվին գտնելու: Ինչ գործի մէջ էր խառնուել այդ երիտասարդը, ինչո՞ւմ էր գաղտնիքը: Արդեօք այժմ պիտի պարզուէր:

Այդ իսկ ըստէին յիշեց, որ դեսպանատուն դնալուց առաջ մի ինչ որ խէսփուշ ուզել էր խօսել իր հետ, խոստացել էր սպասել, կծկուել էր պատի տակ ու մընացել, ոակայն վերադառնալիս չէր գտել նրան:

Արդեօք այդ իսկ խէսփուշը չէր իր առաջ վերաւոր ընկածը: Ինչո՞ւ էր գաղտնի մտել, քանի որ կարող էր ուրիշ կերպ անել:

Ու հետաքրքրութիւնից յուզուած ձերունին, ջանաց դսպել իրեն, մինչև որ բժիշկը վերբը կապեց: Գապելու ժամանակ նա կցկտուր ասում էր:

—Անծանօթ է ինձ այս անպիտանը... վերբը խոր չէ, անվնաս է, բայց գնդակը մսի մէջն է... Թող ստանան տանի սրան, ում ուզում է՝ Թող հանել տայ, փոյթս չէ... ջուրը տուէր... լաւ, բռնիր ոտը, բարեկամ... այդպէս... լոյսը մօտ բեր .. Ուշքի կը գայ, ոչինչ... ասիտս քիչ նշագիրի ոգի չունիմ հետո... բայց սպասէր, ուրիշ բան կանենք...

Եւ երբ դադարել էր խօսելուց, ջրով լուաց վիրաւորի դէմքը, շիւղով խողեցրեց բիթը, ծիծաղով նրա ականջներիցը քաշեց, ցնցեց ու գոռաց:

—Է՛յ, անիծեալ շուն, վեր կաց նստիր, քանի չեմ դադել քեզ կրակած երկաթով...

—Հանգիստ Թողէք բիշ, բժիշկ, ասաց Մովսէսը — Թողէք ուշքի գայ:

—2ի սատկիլ, ոչինչ. այսպէս չների հետ փափկութեամբ վարուելու պէտք չը կայ... Է՛յ, վեր կաց ասում եմ է... բերէք կրակած երկաթը... չնւտ, վեր ու նստիր, փէղէր-սուխտա, փէղէր-սէ՛գ... ¹⁾

Ու այնպէս ցնցեց վիրաւորին, որ սա սկսեց ուշքի գալ և շարժուել:

Բժիշկը շարունակեց իր հայհոյանքը, ցնցեց, շարժեց և ուշքի բերեց վիրաւորին, յետոյ մի լաւ աստակով կնքեց ուշաբերութեան այդ բոլոր վայրենի գործո-

¹⁾ Հայհոյանքներ:

դու թիւնները և գողաց ֆերրաշի երեսն ի վեր:

— Խօսիր այժմ, ո՞վ ես դու. խօսիր թէ չէ կրա-
կած երկաթով լեզուդ կը դադեմ,

— Ֆէրրաշ եմ. թո՞թովեց վիրաւորը:

— Ա՜մ... և ո՞րի ֆէրրաշը:

— Ոստիկանապետի:

— Ոստիկանապետի. խօսեց Մովբէղը դէմքը կնճռե-
լով— ուրեմն ուղարկուած ես լրտեսելու:

— Այո՛...

— Դո՛ւ էիր, որ ինձ հետ խօսել էիր ուզում և խէս-
փուշ էիր ձեացնում քեզ:

Վիրաւորը գլուխը բարձրացրեց, նայեց ծերունուն
և ասաց.

— Ո՛չ, ես եկայ միայն այն ժամանակ, երբ ոստի-
կանապետը դեսպանատնից դուրս ելաւ:

— Այդպէ՛ս... ինչո՛ւ եկար, ի՞նչ իմանալու...

— Ամէն բան... իմանալու թէ այստեղ է ապրում
այն գեբը երիտասարդը, որ սպանել է...

Խօսքէվը ցնցուեց: Մովբէղը չը թողեց որ ֆէր-
րաշը խօսքը վերջացնէր, այլ փայտովը խփեց նրա գըլ-
խին և դռնեց զայրոյթով:

— Լռիր...

— Ջարնելու պէտք չը կայ. ասաց ֆէրրաշը— ահա
այդ փնտռուած երիտասարդը... Այժմ, եթէ կը թողնէք
ինձ, ես այլ ևս անհանգիստ չեմ անիլ ձեզ...

— Չատ միամիտն ես կարծում մեզ. մէջ մտաւ
Նաղդպետը— բաւական յիմար պիտի լինենք քեզ բաց
թողնելու համար:

— Եթէ սպանէք ինձ, վատ կը լինի ձեզ համար...

— Իսկ եթէ դու մտել ես իբր գող մի անգլոհա-
տակի տունը, ասաց տանուտէքը— պիտի իմանաս, որ
քեզ սպանելը ոչ մի հետեանք չի ունենալ...

Ամենքի մէջ բժիշկն էր, որ զարմացած իր լսած
նորսւթիւններից՝ սրան-նրան էր նայում: Խօսքէվը լուռ
թոյլ տուաւ, որ խօսեն ամէնքը, յետոյ յանկարծ մօտ
գնաց վճռական քայլերով՝ ֆէրրաշին, ձեռքը նրա ուսի
վրայ դրաւ ու հարցրեց.

— Ասա, բարեկամ, այդ որքն էր որ ես սպանեցի...

Հերթն այժմ ֆէրրաշին էր դարմանալու:

— Ինչպէս, ասաց նա— դուք չը գիտէ՞ք այդ:

— Ո՛չ...

— Ծիծաղում էք ինձ վրայ... դուցէ և ձեր մտած տո՛ւնն էլ չը գիտէք:

— Զը գիտեմ...

Ֆէրրաշը ոյժ տուաւ ոտքի ելնելու և ասաց.

— Գամ ծաղրում էք դուք ինձ և կամ դուք չէք որոնածս...

— Ես եմ. խօսեց երիտասարդը— ես սպանեցի, մի ինչ որ աւերակի մէջ, դաշոյնով և մի երիտասարդի, որ իր հօր հարեմից էր ելնում. տեսաւ ինձ, ետևիցս ընկաւ, բռնեց...

— Այո, սպանութիւնը կատարուել է Սէյիդ-Համզայի աւերակներում. ասաց ֆէրրաշը:

— Իսկ թէ ո՞վ էր սպանուածը, ո՞ւմ տունն էր, որ մտել էի, տեղացրեց Խոսրէվը— այդ ես չը գիտեմ, չիմացայ...

Ֆէրրաշը պահ մի ուշադիր՝ զննեց երիտասարդին. Այժմ, որ ուշքի էր եկել, փորձեց ելնելու, բայց չը կարողացաւ. Դրա համար էլ նա նորից նստաւ, կռթնեց պատին և ասաց.

— Այստեղ մի ինչ որ բան կայ, որ ես չեմ հասկանում... սպանուողը նասրուլլահ-խան, Ջահի մեծ զանձապահի որդին է...

Բժիշկը ևս առաւել զարմացած, ականց խորապէս զննել երիտասարդին և երբ ֆէրրաշի խօսքերից յետոյ ամենքը քիչ լուռ մնացին, ասաց, դառնալով Մովբէդին.

— Սա չէ՞ Խոսրէվը:

— Սա է... կարճ պատասխանից ծերունին:

— Լաւ ուրեմն, ինչ որ անելու էք այս վերաւորին— արէք. իսկ ինձ հարկաւոր է երիտասարդին մի բանի խօսք ասել և զնալ. գիշերը յառաջանում է:

Յետոյ բռնեց Խոսրէվի թևից և տարաւ նրան սենեակ:

Եւ մինչ նրանք գնում էին, Մովբէդը մի վայրկեան մտածելուց յետոյ, դարձաւ Եազդգերտին և ասաց.

— Ի՛նչ ես կարծում, Եազդգերտ, հարկաւոր է ա-

դատ թողնել սրան:

— Յանձնեցէք ինձ, պատասխանեց ծառան — իմ տէրը զիտէ, որ ես չէի կամենալ երիտասարդի կորուստը:

— Հետևապէ՛ս...

— Սա ապրել չէ կարող. ասաց վճռականօրէն Նազդգերտը — Դախմէն է սրա տեղը...

Մոլորէ՞րդ դէմքը կնճռեց:

— Ո՛չ. ասաց նա — պիղծ անհաւատների տեղը չէ Դախմէն...

— Թողէք ինձ սրա հոգսը...

Ծերունին մտախոհ մնաց, ոյժ դործ դրեց հնարք գտնել արիւն չը թափելու. բայց երբ աչքի առաջ բերաւ թէ Ֆէրրաշի ապրելը ինչ հետևանքներ կունենային, ասաց.

— Նազդգերտ, մեզ հարկաւոր է, որ մի շաբաթ այս լրտեսը ոչ ոքի երես տեսնել չը կարողանայ:

— Յանձնեցէք ինձ, պնդեց ծառան:

— Արիւն թափել չը լինի... միայն մի շաբաթ բանտարկութիւն... խո՛ւմ ես:

— Լսեցի, տէ՛ր... սա չի խօսիլ...

— Թող մի շաբաթ յետոյ գիտցածը ասէ. . Տարէք այժմ դրան...

Ասաց և քայլեց դէպի տուն:

Ծառան և տանուտէրը սպասեցին մինչև ծերունու հեռանալը. յետոյ իրենք էլ մի կողմ քաշուելով, առանց աչքները Ֆէրրաշից հեռացնելու, մի քանի րոպէ փափսացին, ապա մօտ եկան, մօտան վիրաւորի թևերը և լուռ տարան նրան դէպի փողոցի կողմը:

Այգիի դռնից զուրս մի րոպէ սպասեցին տեսնելու թէ չը կան անցորդ: Գլխեր էր, լուրթիւնը կատարեալ էր ամեն կողմ և ոչ իսկ շներն էին հաջում, ոչ իսկ ճրագ էր երևում:

Այն ժամանակ երկուսն էլ տարան վիրաւորին մինչև փողոցի ծայրը, առանց մի բառ արտասանելու՝ հանեցին մեծ ճանապարհի վրայ, անցան դէպի բաղաբ տանող ուղին բաւական տեղ և երբ հասել էին մի հողաթմբի, տանուտէրը կռացաւ, խլեց Ֆէրրաշի սուրն ու ատրճանակը և սկսեց հեռանալ:

Լուռ ամայութեան մէջ մնացին մենակ վիրաւորն ու ծառան:

Օտ նախ քանդեց Ֆէրրաշի ձեռքն ու ոտը, յետոյ մի արացիով գլորեց նրան ճանապարհի կողքում երեցող խրամի մէջ և ասաց.

— Քայլել չես կարող, քեզ սպանել էլ չեմ ուզում. եթէ այժմ, ինչ որ կանհմ, նրանից յետոյ ապրեցիր — բոքադան է...

Ասաց, կռացաւ, արագութեամբ մի ինչ որ բան կոխեց Ֆէրրաշի բերանը, յետոյ արագ շարժմամբ մի գործողութիւն կատարեց և երբ վերջացրել էր, դուրս թուա խրամից ու վազնիվազ վերադարձաւ դիւլ:

Վիրաւոր Ֆէրրաշը միայն մի քանի թեթիկ ցնցումներ գործեց, ձեռքերը բերնին տարաւ, ջանաց դուրս նետել մէջն եղածը, բայց ընդհակառակն կուլ տուաւ: Շետոյ փորձեց գոռալ, բարձրանալ, բայց կաթուածահարի նման ընկաւ կողքի վրայ, կամաց կամաց թուլացաւ, աչքերը փակուեցին և նա այլ ևս մնաց անշարժ...

Ու գիշերուայ խորին լուռութեան մէջ, դէպի Ջիւրան տանող ճանապարհի այդ փոսի մէջ, ոստիկանապետի Ալի Ֆէրրաշը մեռածի նման փռուած գտնուեց միւս օրը:

Դանդը նրա ընկեր ոստիկան Գասըմն էր, որ ամբողջ գիշերը թափառել էր, լսել էր ատրճանակների ձայները, պահ մի մտածել էր գնալ ձայնի կողմը, յետոյ ենթադրել էր թէ դա սլարտիզպանների սովորական գործերն էին՝ անասունների և գոգերի վախեցնելու համար և հուսկ ուրեմն յաջողուել էր խրամի մէջ տեսնել իր թշուառ հրամանատարին:

Ֆէրրաշը չէր մոռել. շնչում էր, սակայն աչքերը փակ էին քնածի նման և ամէն ջանք նրան զարթեցնելու՝ անհնար եղաւ:

Երեք օրից յետոյ շունչն էլ դադարեց և ոստիկանապետի հրաւերով եկած տեղական բժիշկները հաստատեցին, որ Ալին չափից աւելի օպիում էր կուլ տուել ու դրանից էլ մեռել...

IX

Խօսերան հնձում էր գերանդի նման, ամայացնում

մայրաքաղաքը: Օվոստոսի այդ շողերին, աղտոտ, անխր-
նամ թողուած, շատ վատ ջրաքաշխութեամբ քաղաքի
մէջ օրական մօտ 800 մարդ ճանճերի նման կոտորուում
էին խօլերայից:

Բժշկական ոչ մի օգնութիւն, ոչ մի միջոց համա-
ճարակի դէմն առնելու: Մայրաքաղաքը դատարկուում էր:
Ու կարողանում էր—փախչում էր, ելնում քաղաքից, իսկ
օրապահիկով ապրողները իրենց դիակներով լցնում էին
փողոցները:

Սոսկալի էր տեսնել այդ միջոցին քաղաքի ետ ըն-
կած, տղմաթաթախ և աղբակոյտների մէջ ճգփացող փո-
ղոցները:

Սկզբում, յուլիսի մէջ նոյն իսկ, երբ դեռ աղէտը
նոր էր և կոտորածներ էր անում խուլ թաղերում, երբ
դեռ օրական 100 200 մեռեալ էր տալիս մայրաքաղա-
քը, պարսիկ ժողովուրդը ղիջողաբար գլուխ էր ծռում
«Աստծոյ ուղարկած պատուհասի» առաջ: Յետոյ սա-
կայն այդպէս չեղաւ: Նախ մի խուլ բողոք սկսեց. յայտ-
նի չէր սրտեղից ձայն տարածուեց, որ մեծ Մարգարէի
հասցրած պատիժն էր այդ՝ մենավաճառի գործի համար.
ապա՝ որ այդ «պատիժը» յառաջացնում էին օտարահա-
ւատները. իսկ թէ ինչու կամ ինչպէս—ոչ ոք չը կամե-
ցաւ քննել. օտարականների դէմ կուտակուած զայրոյթը
դարձեալ բորբոքւում էր խուլ կերպով. կրօնաւորութեան
Ֆանատիկ մասի կողմից դարձեալ սկսեցին գաղտնի դըր-
դումներ, ապա՝ համարձակ քարոզներ շուկաներում, մըզ-
կիթներում:

Բայց փաստն այն էր, որ համաճարակը եկել էր Մէ-
շէդից և տարածւում էր քաղաքում բնակիչների աղտո-
տութեան, փողոցների և ջրերի ապականութեան շնորհիւ:

Աղտոտութեան մասին գաղափար կազմելու համար,
բաւական է ասել, որ պարսկական մայրաքաղաքի փողոց-
ները երբէք ազատ չեն լինում աղբակոյտներից, լինի
նոյն իսկ ճահի պալատի փողոցը և դռան երկու կողքե-
րը: Բացի դրանից, խմելու ջուրը անցնում է փողոցնե-
րով, տների բակերի միջով և բաց է շատ տեղերում:
Այդ բաց տեղերում լուացւում են, նոյն իսկ շորեր լուա-
նում, իսկ քիչ ցած, խմում են, որովհետեւ ըստ մահմե-

դականների՝ «ջուրը աղտ չի վերցնում»:

Եւրոպացիք պատմում էին օրինակ, որ Մէշէդից եկող մի ուխտաւոր, այդ քաղաքում մեռած մի քանի հայիկների հազուատներ էր բերել հետը և Թէհրան հասնելիս, լուացել էր նրանց մայրաքաղաք մտնող ջրի առուակի մէջ, որից յետոյ խօլերան նախ սկսել էր ջրի ամենամօտ աներից և տարածուել սկզբի թաղերում, տալով բազմաթիւ զոհեր:

Փաստն այն է սակայն, որ Յոդոստոս ամսին մեռածների թիւը հասնում էր օրական 7—800ի, որ ահագին էր, ի նկատի ունենալով աղգաբնակութեան կիսից աւելի փախուստը մայրաքաղաքից:

Ամէն գործ գրեթէ դադարել էր, շուկան դատարկուել, կիսից աւելին փակուել և նրա նեղ անցքերից սկսած մինչև փողոցների ծառերի տակ՝ ընկնող-ընկնողի էր: Ո՛չ թաղող կար, ոչ ուն է բժշկական օգնութիւն հասցնող: Բժիշկներ կային. քիչ բժիշկներ չը հարստացան այդ օրերում՝ շնորհիւ իրենց մասնաւոր դեղատների, կարբօլեան թթուաւորի 10—20 կաթիլները 2—3 թումանի (5—6 բուրլի) ծախելով... սակայն ոչ մի համախմբական շարժում, ոչ մի հասարակական ձեռնարկութիւն համաճարակը մեղմացնելու և կամ վարակուածներին ժողովելու և խնամելու, նոր վարակումների դէմն առնելու...

Անիշխանութիւնը կատարուեալ էր: Ձահը, բոլոր պաշտօնէութիւնը հեռացած էր քաղաքից՝ պօքրի հետ: Մնացել էր փոխ-կառավարիչ Միրզա—Իսա խանը. նա էլ խօլերայից մեռաւ և մայրաքաղաքը մնաց անգլուխ, անկարգ:

Ու խուլ շշուկը մեծանում էր, օտարականների դէմ զայրոյթը գրգռում:

Հետզհետէ լուրեր գոյացան, որ ջրերը թունաւորւում են, որ բարինքը, ինգլիզները թոյն են ցանում ամէն ինչի վրայ և որ առհասարակ ոչ-միւսլիմանները վճռել են ոչնչացնել բոլոր միւսլիմաններին:

Ահա այդպիսի օրերումն էր, որ ոստիկան Կասըմը իր ընկեր Ալի Ֆէրրաշին մի ջրիի վրայ կապած՝ քաղաք էր բերում: Հանդիպողները նախ կարծում էին թէ

խօսերայի զոհ էր, յետոյ, հետաքրքրուած՝ հարցնում էին և Կասրմը ամէնքին ասում էր թէ «գէրբերն էին այդ օրի հասցրիլ» իր ընկերոջ:

Ի հարկէ ոչ մի նշանակութիւն չէին կարող ունենալ այդ խօսքերը, եթէ միայն չը լինէին ուրիշներն էլ: Ոստիկանապետը կատաղած Ալիի դրութեամբ, երդուեց մի խիստ վրէժ լուծել Մովսէսից և նրա ժողովրդից: Աղալար խան սարդարիները ինքն նոյնպէս իր կողմից մտածեց այդպէս:

Այդ օրերը յարմար էին ամէն տեսակ անկարգութիւնների: Տոգտ և տառապող ժողովուրդը վշտից կուրացած՝ պատրաստ էր իր զայրոյթը թափելու համաճարակը պատճառողների վրայ: Նրան յանցաւորներ էին պէտք, որոնցից կարելի լինէր իրենց տուած զոհերի վրէժն առնել, որոնց պատիժը կարողանար բիշ սփոփել կորուստների վիշտը:

Գործերի այդպիսի դրութեան ժամանակ Զիմրանի ամարանոցներում բոլոր ապաստանողները վարում էին առանձնակի կեանք, առանց յարաբերութիւն ունենալու քաղաքի և կամ նոյն իսկ միմեանց հետ: Կղզիացրած էին մանաւանդ Ռուսական և Անգլիական դեսպանատան գիւղերը — Զարպէնդէ և Գուլահէ:

Այս վերջնումն էր, որ կատարուեց մայրաքաղաքը այդպիսի ծանր օրերում բաւական վրդովող գործերի սկզբնաւորութիւնը:

Հազիւ ազատուած Ալի Ֆէրրաշից, ծերունի Մովսէսը ցաւ ի սիրտ տեսաւ, որ Խոսրէվին սպառնում է վրտանդ Աղալար խան Սարդարի մի կնոջից:

Բժշկի այցելութիւնն առ այժմ այն հետեանքն ունեցաւ, որ երիտասարդ գէրը նկատուեց առողջ, միայն թէ փոքր ինչ շշմած անցեալ դէպքերից:

Ալի Ֆէրրաշին զարնելու գիշերուանից Մովսէսը այլ ևս չէր ճանաչում երիտասարդին: Խոսրէվը կատարելապէս փոխուում էր, զգալի յանկարծականութեամբ էր փոխուում: Ցնցող մի դէպք կարկամեցրել էր նրան 7—8 ամիս, թողնելով կիսազանդաղ կեանքի մէջ և այժմ մի երկրորդ նոյնատեսակ դէպք երիտասարդին հանում էր թմրութիւնից լիովին:

Խոսքէվը այժմ ժպտում էր, խօսում երկար, յաջողւում էր մտածութիւնների մէջ կապ դնել. ցանուցրիւ, կցկտուր, անմիտ չէին այլ ևս նրա ասածները. մինչև իսկ մի տեսակ անսովոր խելամտութիւն էր դոյացել նրա մէջ. ծաղղկերտը — երկտասարդի ծառան իոկ գտնում էր, որ Խոսքէվը շատ աւելի լուրջ էր դարձել այժմ, շատ աւելի խելացի և լաւ դատող: Այլ ևս երես առածի, չափազանց սիրող մօր զգուհներին, տան միակ զաւակին փշացած ձևերը թողել էր և կատարեալ տղամարդի վարմունք էր ստացել:

Դէպքերը, տարիքից առաջ, խելամիտ էին դարձրել երիտասարդին:

Այդ բաւական չէր, այժմ Խոսքէվը ինչ որ երկար և լուռ խորհում էր. ըստ երևոյթին որոճում էր մի նոր բան, որ ո՞վ գիտէ՞ որտեղից մուտք էր գործել նրա զըխում, եւ այդ՝ Մովսէզն էլ էր նկատում: Հարցնում էր, բայց երիտասարդը ժպտելով պատասխանում էր, որ ոչինչ չը կար, որ դեռ ոչինչ ասել չէր կարող:

Եւ, որ առաւելն է, դրա հետ կապուած էր մի յամառ ու երկարատեւ, ամփոփուած ընթերցանութիւն երկու գրքերի. — Զէնդաւեստայի և Ֆիրդուսիի «Ճահնամէի»: Մովսէզը ուրախանում էր տեսնելով այդ. Երբեմն հետաքրքրւում էր, թէ երիտասարդը հասկանո՞ւմ էր արդեօր կարդացածը: Ու գտնում էր որ ոչ միայն նա հասկանում էր, այլ և նորօրինակ, ինքնուրոյն ու աչքի ընկնող բացատրութիւններ էր առաջադրում:

Այս բոլորը սկսել էր նոյն իսկ յիշուած դէպքերի միւս օրը: Զոհրա խանումի բժիշկը գնացել էր լաւ լուրերով: Մովսէզը սպասել էր դրանից յետոյ ուն է նոր արկածի, սակայն ամէն ինչ լուռ էր և մօտ 20 — 25 օր ոչ մի ձայն, ոչ մի եկող, ոչ մի անհանգիստ անող չեղաւ նրանց խաղաղութիւնը:

Ու Խոսքէվը, որ երբէք գրեթէ տնից չէր դուրս գալիս, օրուայ մեծ մասը նստած մի ծառի տակ՝ կարդում էր Զենդաւեստայի բոլոր գրքերը և կամ լուռ՝ ընկողմանած՝ խորասուզւում խորհրդածութիւնների մէջ:

Զարմանալիւն այն էր (դա երբեմն յիշում էր Մովսէզը), որ այն երեկոյեան խէսփուշը այլ ևս չերևաց:

Զոհրա-խանումից էլ ոչ մի լուր. իսկ ոստիկանապետը, ըստ երևոյթիւն, ձեռքն թափ էր եղել գործից։

Եւ շատ հասկտնալի էր։ Ամէն գործ, ամէն ձեռնարկութիւն, ամէն շարժում կանգ էր առել խօլերայի առաջ։ Տօթը անտանելի, բազարի հետ ամէն յարաբերութիւն դադարած, խօլերան հնձում էր առատօրէն և և տանուտէր գէթն էր, որ երբեմն լուր էր բերում, թէ որքան մեծ կոտորած է լինում մայրաքաղաքում։

Եազդգերտը — ծառան ուղարկուած էր քաղաք, տունը պահպանելու. նրա փոխարէն վարձուած էր տանուտիրոջ փոքր եղբայրը, իբր առժամանակեայ ծառայող՝ երկտասարդին և ծերունուն։

Եազդգերտը, միայն չարաթը մի անգամ գալիս էր դիւղ, տալիս էր նոր լուրերը, նոր հրամաններ ստանում և դարձեալ քաղաք վերադառնում։

Այսպէս անցել էր մօտ 15 օր, երբ մի առաւօտ յանկարծ, անսպասելի կերպով այգիի դուռը ծեծուեց և Եազդգերտի ձայնը լսուեց, որ գոչում էր.

— Զնուտ, բացէք, կարևոր լուրեր...

Խոսքէվը և ծերունին մի ծառի տակ թէյ էին խմում։ Երկուսն էլ դողացին և րիչ գունատուեցին, նախազգալով որ գալիս է վտանգի հովը։

Նոր ծառան դուռը բաց արաւ։ Եազդգերտը ցատկեց ցած ձիուց, սրանալով ներս ընկաւ և հարցրեց ծառայից.

— Ո՞րտեղ են ազաները։

Ծառան ցոյց տուաւ։ Եազդգերտը վազելով մօտ գնաց ոտքի ելած և նրան դիմաւորող ծերունուն ու երկտասարդին և ասաց յուզմամբ.

— Քաղաքում մեր հասարակութեան կոտորած է սպառնում...

— Ինչպէ՞ս... բացականչեց ծերունին ապշած — ինչ ասացիր... ինչն, ինչ է եղել... խօսիր...

— Ոչինչ որոշ չեմ կարող ասել... Ժողովուրդը տուած զոհերի մեծ թուից վշտացած և վշտից կուրացած... լուրեր էին տարածել որ քրիստոնեաները, յետոյ՝ հրէաները, ապա՝ բաբիները իբր թէ թոյն են խառնում առուի ջրերի մէջ և դրանով ուզում են ոչնչացնել, ջնջել

միւսիլմաններին... Յետոյ յանկարծ, յայտնի չէ ճրտեղից, յայտնուել են մարդիկ, որոնք ժողովրդին սկսել են զբր-
զռել զրադաշտականների դէմ... Այժմ արդէն ամբողջ
քաղաքի ամբոխը սկսում է յուզուել, լսում են հայհոյանը-
ներ, ոպառնալիքներ մեր հասարակութեան դէմ... Նրէկ
երեկոյ նուշրիւանի որդի Փէրուիզը եկաւ ինձ մօտ և
հասարակութեան կողմից խնդրեց, աղաչեց զալ ձեզ
մօտ, յայտնել սպասող վտանգը, աղաչել, որ անձամբ Շա-
հի մօտ գնաք, օգնութիւն և ապահովութիւն...

— Բայց այդ ինչեր ես խօսում, գոչեց Մովրէղը
դողդողալով յուզմունքից— ճիշտ են բոլորը, թէ ոև է
մի սրիկայի կամ արքածի հայհոյանքն է ձեզ դողի մէջ
ձգել...

— Ո՛չ, տէր իմ, լուրջ բան է սա... ես ինքս այ-
սօր, երբ ձիով անցնում էի քաղաքի փողոցներէց, են-
թարկուեցի մի բանի տեղ հայհոյանքի, մի տեղ էլ մէկը
քար նետեց ետևիցս, իսկ մի երկորդ տեղ էլ մէկը զո-
ռաց թէ «սպասէր, թունաւորող շուն գէբրեր, շուտով
ձեզ բոլորիդ կը կոտորենք»... Պատմում են, որ ոչ մի
զրապաշտական այլ ևս փողոց ելնել չէ համարձակուով
ծանօթ տեղերում, որ քաղաքի մէջ ծեծել են մէկին...

Խոսքէվը, որ աչքերը բոցավառ ու խորին ուշադ-
րութեամբ լսում էր բոլորը, ընդհատեց նրան ու ասաց.

— Իսկ ինչու են զրադաշտականները ճգնում իրենք
իրենց այնպէս պահելու, որ զանազանուեն միւսներից:

— Նրանց ճանաչում են ամեն տեղ, ասաց ծառան—
և ասում են, որ վերջին օրերս մի ինչ որ ներքինի,
յետոյ մի քանի կրօնաւորներ՝ քաղաքից-քաղաք ընկած
զրգռում են ժողովրդին մեր դէմ...

Մովրէղը սառած, առանց մի բառ արտասանելու
նայում էր Նազդգերտին:

Նւ երբ սա ասել էր բոլորը, երեքն էլ մի բոպէ
լուռ մնացին: Յետոյ ծերունին շարժուեց, դարձաւ ծա-
ռային ու ասաց.

— Իսկ քաղաքապետին չե՞ն իմացրել այդ մասին.
ինչո՞ւ Սրտաշիրը, իմ փոխանորդը...

— Փոխ-քաղաքապետը խօլերայից մեռաւ... Ընդհա-
տեց Նազդգերտը— ոստիկանապետը, ասում են, հեռա-

ցել է քաղաքից, մի խումբ սրիկաներ յարձակուել են բանտերի վրայ, յանտերից դուրս են թողել ըզլոր աւազակներին, խառնակիչներին և քաղաքում այս բոլակիս օր կամ դիշեր չի լինում, որ տեղի չունենան թալաններ, սպանութիւններ... ոչ մի իշխանութիւն, ոչ մի ապահովութիւն... ամէն ինչ տակն ու վրայ է... իսկ փողոցներում խօլերայից մեռած դիակներ՝ ամէն տեղ, ամէն անկիւնում, ջրի առուակի մօտ, տների պատերի տակ...

Մովսէղը դարձեալ թիչ լուռ ու դէմքը կնճռած մընաց, յետոյ տխուր՝ ասաց.

— Շահն էլ փախել է... անիշխանութիւն է... Ընչ անել...

Յետոյ պահ մի խորունկ կերպով մտածեց և նստաւ տեղն ու տեղը՝ խոտերի վրայ.

— Հայր, ասաց նրան յանկարծ Խոսրէվը— վնանք քաղաք՝ մերայիններին պաշտպանելու .. նրանց զիններ, խմբեր կազմենք անձնապաշտպանութեան և կամ... և կամ նրանց հետ մեռնենք...

Մովսէղը զարմացած՝ հրիտասարդին նայեց և ծանր՝ ոտքի ելաւ.

— 2^է որ, հայր, չարունակեց Խոսրէվը— 2արի և չարութեան դէմ կռիւր մեր սուրբ և ամենամեծ պարտականութիւնն է... Դու, վնասակար անասունները ոչնչացնելու համար զէնք ես կրում քեզ հետ. այդ նոյնը անում է ամէն մի բարեպաշտ զրադաշտական... չարը պիտի ոչնչացնել— սա Շաղղանի ամենառաջին և մեծ պատուէրն է... Սակայն, դրանից առաջ հարկաւոր է չը թոյլ տալ, որ չարութիւնը գոյանայ... Ես մտածում եմ, որ փոխանակ ոչնչացնելու չարը՝ պիտի ջանալ, որ նա չը գոյանայ .. և դրա համար պիտի հասկացնել վշտից, ցաւից կուրացած տգէտներին շատ բան, որպէս զի նոքա գործիք չը դառնան չարութեան... և երբ չը հասկանան, այն ժամանակ միայն պիտի հասկացնել նրանց աւելի ազդու կերպով... Ես չեմ կարողանում հասկացնել միտքս, բայց զգում եմ, որ քեզ և ինձ պէտք է անմիջապէս զնալ մերայինների մէջ... առանց ուշանալու զնայ...

Ասաց և թիչ շփոթուած՝ բայց շրթունքները պրկած ու վճռական՝ նայեց ծերունուն.

Սա մի քայլ արաւ դէպի երիտասարդը՝ մի տեսակ զարմացած դէմքով, խորունկ հայեացքով գննեց նրան և ասաց մի առ մի, շեշտելով.

— Դու, դու այդ բոլորը նոր... միայն նոր մտածեցիր, այս բովանդակ...

— Ո՛չ... ես վաղուց սկսել եմ մտածել... Քեզ, օրինակ, պէտք չէր թողնել քո ժողովրդին նրա ծանր օրերում... և, ներքի ինձ, քո անձը միայն մտածելով՝ փախչել աղէտից, ապահովութեան մէջ ապրելու այստեղ...

Ծերունին լրջացաւ ու քիչ կարմրեց. Յետոյ յանկարծ դարձաւ ծաղղկերտին ու ասաց.

— Լսեցիր, ծաղղկերտ... Լոյսը, ինքը — ծաղղանն է խօսում երիտասարդ տիրոջը բերանով... Եթէ չեմ մեռնի, պիտի տեսնեմ լոյսի նոր վարդապետների գալուստը. անցել է արդէն 3000 տարին... Դեռ քաղաք, ասան Ջապուհին, որ իսկոյն մեր ձիերը պատրաստի, իոկ վաղը կը դաս և մեր ունեցածները կը բերես... Եւ թող օրհնուի ու փառաւորուի լոյս սփռող Միհրը, բարութեան ստեղծող ու Չարիքի հալածող Ահուրա-մազդան... Դրանք ուրեմն, երիտասարդ, թող քո ասածը լինի, գնանք մերայինների մօտ...

Ասաց, առաջ անցաւ վճռական քայլերով և դիմեց դէպի տուն.

X.

Գուլահէրից դէպի Ջէրդէնդէ իջնող և այնտեղից Չիմրանի մեծ ճանապարհին խառնուող գծի կէտին, Մովբէդը, Խոսրէվը և Ժառան պատահեցին քարակոյտի ետևում նստած մի ինչ որ, մուրացիկի նմանող պարսիկի և անցան ուշադրութիւն չը դարձնելով նրան. Սակայն մուրացիկը նրանց տեսնելուն պէս ոտքի ելաւ, թողեց որ անցնէին, յետոյ արագ վաղքով Ջէրդէնդէ իջաւ և հիւր Մովբէդն ու երիտասարդը գիւղից բաւական հեռացել էին, նրանց ձիերի հանած փոշու միջից, ետևում երևան եկաւ մի ուրիշ ձիաւոր ևս սրբաշաւ քշելով:

Այդ ձիաւորն էր ահա, որ նրանցից միշտ բաւական հեռու, ջանալով նրանց աչքից չը փախցնել, հետևում էր անընդհատ:

Քայց Մովսէսն ու երիտասարդը, նոյն իսկ ծառան՝ աշինչ չը նկատեցին. տեսան, պարզ ճանապարհորդ համարեցին և այլ ևս մինչև քաղաք հասնելը՝ մոռացան նրա գոյութեան մասին:

Ջոզն սկսել էր, չը նայելով որ հազիւ դեռ ժամը 10-ը լինէր: Զանապարհում անցուղարձը շատ սակաւ էր. երբեմն գիւղերն իջնող ազնուականներ՝ ձիերով, երբեմն մի գլորուող փակ կառք և ապա՝ միշտ միևնոյն փոշեծածկ ճանապարհը, որ մինչև փողերանոցը հազիւ հովանաւորում էր ճղճիմ ծառերի շարքերով:

Ենզղպերտը գնում էր շատ առաջից, ծերունին և Խոսրէվը քայլում էին միասին՝ հանդարտ քայլերով:

Արքունի փողերանոցից յետոյ, ճանապարհը սկսեց գեղեցկանալ փոքր ինչ: Ծառերն աւելի բարձր և տերևախիտ, թէև ստսւեր էին սփռում, սակայն այդտեղ էլ փոշին, տաք և խորշակի նմանող քամուց մղուած՝ ծածկում էր ճանապարհը և սպիտակ փոշի մաղում ամեն ինչի վրայ:

—Օհ... կանչեց Մովսէսը գրկուած և նեղացած շողուց ու փոշուց.— Ահրիմանի դեմները չըջում են օդի մէջ կատաղաբար... Չար ոգու շունչն է, որ այդ անիծեալ քաղաքից փչում ծածկում է ամեն կողմ...:

—Է՛հ, հայր *ատարուան*¹⁾ խօսեց Խոսրէվը յանկարծ— քամին և արևն են մեղաւոր, ինչ արած...:

Ծերունին քաշեց ձիու սանձը և երիտասարդին դարձաւ: Հեղինակաւոր ձայնը, ծերունուն—առաջին անգամը լինելով—պարզ *ատարուանի* կոչում տալը, այլ և Արեգական—այդ ամենասուրբ աստծուն փերադրել տալը (որ ըստ Աւետայի՝ Ահրիմանի, միմիայն Ահրիմանի գործն է)—զարմացրեց Մովսէսին:

Մի վայրկեան լուռ նայելուց յետոյ երիտասարդին ուղղեց ականոցները, սրբեց ճակատի բրտինքը և ասաց.

—Ջողը, իմ որդի, փոշին, որ աղտ է բերում, ինչպէս և ամէն տանջող ու աղտոտող բան միմիայն Ահրիմանի գործերն են... Սուրբ է արևը, ջերմութիւն և ուրախու-

¹⁾ Պարզ քուրմ կրակապաշտների, սակայն լայն մտքով՝ նշանակում է կրօնաւոր, կրօնի պաշտօնեայ:

թիւն է միայն նրա տուածը և բո ասածները դէմ են Աւետային...

Խոսքէվը ուսերը թոթուեց և պատասխանեց ան վրդով, յոգնածի նման.

— Անքնական են, հայր, անքնական՝ ասածներդ... Զերմութիւնը արեւից է— այո դժուար ես ասում. իոկ չողը՝ ջերմութեան սաստկութիւնից... ուրեմն չոյն էլ արեւից է... փոշին հող է. իսկ հողը երբէք աղտոտ չէ— դա Աւետայի խօսքերն են. հողը սուրբ է... Հետևապէս բամին, որ բարձրացնում է արեւի չորացրած և փոշի դարձրած հողը՝ կապ չունի Ահրիմանի կամ նրա դևաների հետ...:

— Քամին չար չէ. առարկեց Մովսէղը— բայց նրան գործադրույր չար բանի համար՝ Ահրիմանն է... փոշին՝ հողի աղտոտ մասն է, մարդկային ոտներով պղծուած..

— Ուրեմն ման գալը մեղք պիտի լինի... Ժպտեց երիտասարդը...

Ծերունին լուռ՝ ցնցեց գլուխն ու այլ ևս չը խօսեց. Սիրտը սակայն սեղմուեց: Հիփոթուում էր. չը գիտէր ինչ պատասխանել այդքան պարզ տրամաբանութեան դէմ: Զգում էր, որ այլ ևս չէր կարելի նախապաշարունակութեամբ կերակրել այդ երիտասարդին, քրմային խօսքերով համոզել նրան, և որ Խոսրէվը, իր անպաճոյճ ու կտրուկ սրամտութեամբ անցել էր մի պարզ, կուրօրէն և առանց քննելու հաւատացողների շարքից շատ աւելի վեր:

Սիրտը սեղմուեց, որովհետեւ այլ ևս վերջանում էր իր բոլոր ազդեցութիւնը երիտասարդի վրայ: Ո՛չ միայն ազդեցութիւնը կորչում էր, այլ մինչև իսկ ինքը— բազմամեայ Մովսէղը մի տեսակ կծկումն էր զգում զօրեղապէս տրամաբանողի առաջ:

Եւ դա այդ օրը երկրորդ անգամն էր արդէն: Ի՞նչ էր լինում երիտասարդին: Ներշնչումն էր այդ Ահուրամապդայի: Ընթերցումներն ու լուռ խորհրդածութիւններն էին, թէ մարդ կրակի յետին բոցեր, մի նոր և դժուար կեանքի առաջին հնչեղ քայլեր էին. թէ կատարեալ խելայեղութեան տանող փայլուն մնացորդներ, որոնք արտայայտւում էին այդքան ուժգնաբար՝ թշուառ երիտասարդի ուղեղային գործունէութեան որպէս վերջին:

նշոյլներ...

Եւ մինչ խորհում էր նա լուռ, մեծ ճանապարհին միացող մի շաւիղից հրեաց մի ձիաւոր և եկաւ ընկերանալու նրանց՝ դէպի մայրաքաղաք:

Ծերունի էր եկողը: Բաց, շատ համակրելի, ժպտուն և դուարթաղին մի դէմք: Հագել էր մարուր և պարզ, նստած ձին շատ լաւն էր և արդուզարդն էլ հարուստ: Վաճառականի կերպարանք ունէր: Անշուշտ պարսիկ էր, այն էլ կրթուած, որովհետև ոչ մագերէն էին հինա դրած և ոչ էլ ձեռքերը կամ եղունգները: Մինչև իսկ մահմեդականների, ճկովթ մատերին միշտ երեցող արծաթ մատանին արհք բարով — չը կար. մի մատանի, որ նուիրական է համարուում և ամեն բարեպաշտ միւսիւման սիրում է ունենալ:

Երբ մեծ ճանապարհի վրայ ելաւ, նայեց փոքր ինչ ծերունի Մովսէղին, հարևանցի զննեց երկտասարդին և խօսքն ուղղելով նրանց՝ ասաց.

— Բարև եղբայրներես...

Բարեն իսկ մահմեդականի չէր, այլ ողջոյնի մի նոր ձև «Սալամ ալէքումի» փոխարէն նա առել էր «Սալամ ըրաղաշնա» (ողջոյն, եղբայրներ):

— Ողջոյն. պատասխանեց ծերունին՝ կարճ:

— Ինձ թոյլ կը տամք ընկերանալ. բալցը ժպիտով խօսեց նորեկը — ասում են և փորձով էլ դիտեմ, որ թէ վատ ճանապարհը և թէ վատ վիշտը, ընկերաբար կրելու ժամանակ. կիսովին թեթևանում են:

— Համեցէք. ասաց Մովսէղը — միասին բայլենք. մենք բաղար ենք գնում:

— Եւ ես, եղբայրներ... Ասում են, որ վատ ցաւն այնտեղ կոտորածներ է անում և հնձում գուցէ շատ բարի, լաւ մարդկանց կհանրը:

— Դուք չէք վախենում, որ գնում էք այնտեղ. հարցրեց Խոսրէվը նրան:

Ծերունին ժպտեց, նայեց քաղցրութեամբ ու. ասաց.

— Ո՛չ, երիտասարդ... եթէ դու, որ կեանքի մէջ նոր ես մտնում չես վախենում, Բնշու վախենայ մի ծերունի, որի մի ոտը գերեզմանումն է արդէն... Սա ձեր արդին է. դարձաւ նա Մովսէղին:

—Ո՛չ... չփոթուեց Մովսէղը— իմ բարեկամի որդին է:

—Նոյնն է այդ... իսկ դուք, ներեցէք ինձ, թու՛մ է, որ մի կրօնաւոր էք, արդեօք հրէական...

—Ո՛չ, զրադաշտական...

—Արևապաշտների... հետաքրքրութեամբ նայեց նրան նորեկը.— Լսել էի ձեր մասին: Ձերայինք ձեզ կոչում են մեծ առարուան, մեծ մովսէղ ..

—Մովսէղ՝ այո... իսկ դուք...

—Ես վաճառական եմ, անունս Միրզա Ասադ... Այժմ գնում եմ քալաք՝ գործերիս համար...

Չօղը սաստկանում էր. չը նայելով, որ փողերանոցից յետոյ բաժին ու փոշին դադարել էին, ծառերի ստուերները երկարացել և հոսող ջրերն ու գովուլթիւնը առատ էին ծառուղու երկու կողմերում, սակայն արևն ուղղակի էր և այրում էր նրանց: Ստիպուած էին երբեմն կանգ առնել ջուր խմելու. մի անգամ էլ մի օրճատան առաջ իջան և թէյ պահանջեցին, իսկ երբ փողերանոցից բաւական անցել էին և հեռուից Ղասըրը Ղաջարն էր երևում, Միրզա Ասադը մէկէն Մովսէղին դարձաւ ու հարցրեց.

—Առ՞ ինձ, եղբայր... Ասացիր, որ զրադաշտական ես... Ջրադուել եմ ես այդ կրօնով... գիտեմ քիչ ձեր զրբի լեզուն և կարդացել եմ... Ասա ինձ, մթթէ այն բոլորը, ինչ որ գրուած է Աւեստայում, անկեղծաբար դուք ճշմարտութիւն էք համարում...

Մովսէղը զայրացած՝ դարձաւ ձիու վրայ. խոսքովը զարմացմամբ նայեց Միրզա Ասադի ժպտուն դէմքին:

—Մի նեղանաք, շարունակեց ծերունին.— Գան բաներ, որոնք ճշմարտութեան անունն են միայն կրում և այդ անունը նրանց վրայ դրօշմել է կրօնը... և եթէ, խորը մտածելով, մի բոպէ խորհես թէ կրօնն էլ կարող է սխալուել— և կամ աւելի ճիշտը՝ կրօնի հիմնադիրը—այդ բաներից շատերը քեզ թւում են այնքան անհիմն, այնքան...

—Բաւական է. միջահատեց խստութեամբ Մովսէղը— միմիայն անպատկառ միւսիւմանութիւնն է, որ ընդունակ է բո հասակի մարդկանց իսկ յիմարութիւններ

ասել տալ...

Նւ բարկութիւնից դողում էին կրօնապետի ձայնն ու ակնոցները:

Միրզա Ասադը լրջացաւ, պահ մի լուռ քայլեց, յետոյ մեղմութեամբ ասաց.

— Ես չը գիտէի, որ ազատ մտածութեան, իմաստութեան և այլ լաւ բաների անունով խօսող կրօնը այնքան աններողամիտ պաշտօնեայ կարող է ունենալ... Մական .. (և նա, շարունակելուց առաջ՝ շուրջը նայեց) սական. . ես միւսիման չեմ, ոչ. իմ միտքը կաշկանդուած չէ Ղուրանի և մուլանների մութ կապերով, փառք Աստծոյ...

— Ուրեմն հրէայ էք. ասաց նոյն խստութեամբ Մովսէղը—հրէան իսկ այդքան անպատկառ չի լինիլ դէպի կրօնը և նրա ճշմարիտ պատուէրները...

— Ներեցէք ինձ, աղա. խօսեց նոյն մեղմութեամբ Միրզա Ասադը—ինձ թւում է, որ եթէ ընդունենք բոլոր կրօնների պատուէրների ճշմարիտ լինելը, այն ժամանակ հէնց մենք շուարումի մէջ պիտի ընկնենք և չը կարողանանք որոշել, թէ որ ճշմարտութիւնն է իսկական ճշմարտութիւնը—մահմեդականի, հրէայի, քրիստոնեայի, կռապաշտի...

— Միմիայն Աւետայի և Օրմուզդի... գոչեց Մովսէղը վարդապետօրէն:

— Այդ նոյնը ասում են ուրիշները — մահմեդականը՝ Ղուրանի և Մահմէդի, քրիստոնեան՝ Աւետարանի և Քրիստոսի. . և բոլոր այդ գրքերի մէջ շատ քիչ բաներ կան՝ որ չը հակասեն միմեանց... Բայց ես հրէայ էլ չեմ ..

— Քրիստոնեայ էք ուրեմն...

— Ո՛չ:

— Կռապաշտ:

— Ո՛չ:

— Ի՞նչ էք ուրեմն... Ասացէք մեզ, թէ որո՞նք են ձեր ճշմարտութիւնները:

Միրզա Ասադը լուրջ և խոհուն՝ գլուխը պահ մի կրծքին իջեցրեց, յետոյ նայեց ներշնչուած հայեացքով միւսներին և խորունկ շեշտով ասաց.

— Կասեմ ես ձեզ այն, ինչ որ ինձ ճշմարտութիւն

է թւում... «Ամէն բանում և միշտ՝ ամենագլխաւորը առողջ դատողութիւնն է» — այս առաջին. «Գիտութիւնը և ուսումը ամենամեծ երջանկութիւնն են»... «Թողէք հպարտութիւնը և ձգտեցէք այն բոլորին, ինչ որ բոլոր մարդկանց իրար եղբայր դառնալու է օժանդակում»... «Հպարտանանք միմիայն լաւ գործերով, լաւ բարքերով և լաւ գիտութիւնով»...

— Դուք բառի էր ¹⁾... ընդհատեց Մովսէսը լիովին մեղմացած — այդ ես տեսնում եմ, որովհետեւ ինչ որ խօսում էք, կարդացել եմ «Բիթաքը-Աղդասի» ²⁾ մէջ...

Միրզա Ասադը վախեցած՝ նրան նայեց, յետոյ շուրջը դիտեց թէ արդեօք լսող չեղաւ Մովսէսին, և երբ ստուգել էր որ մենակ էին ³⁾, ասաց.

— Այո, ես Բէհա — Ուլլահի աշակերտ եմ, նա, որ սովորեցնում է եղբայրութիւն, բարութիւն և հաւասարութիւն.

— Այն, ինչ որ վաղուց ի վեր սովորեցնում է Աւեստան և ինչ որ կրակի տառերով դրոշմուած է իւրաքանչիւր զրադաշտականի սրտի վրայ... Դու նորութիւններ չես խօսում մեզ, ծերունի. իսկ ես, գիտցածներդ վրայ կաւելացնեմ և այն, որ բարութեան ու հաւասարութեան հետ մարդիկ պիտի գիտենան գործադրել բացարձակ մաքրութիւն սրտի և մարմնի... Կռիւ մղեն չաքի դէմ, ոչնչացնելով նրա գործակալներին ամէն տեղ, ամէն ժամ...

— Պատարեալպէս իրաւունք ունիք. Բէհա-Ուլլահը նոյնն է կրկնում... Բէհա Ուլլահը նա է, որի մառին Զէն-Աւեստան իսկ խօսում է, աւետելով նրա գալուստը:

Մովսէսը և Խոսրէվը զարմացած նրան նայեցին:

— Դուք զարմանում էք. ժպտեց ծերունին — սակայն ես ճշմարտութիւն ասացի... «Երբ հազար երկու հարիւր

¹⁾ Աղանդ Պարսկաստանում հիմնուած 1848-ից ի վեր: Նորա ներկայացուցիչը և աղանդի գորեղացնողն է Բէհա-Ուլլահը, որ այժմ կենդանի է և համարւում է մարգարէ:

²⁾ Բաբիների սուրբ գիրքը, հեղինակութիւն Բէհա-Ուլլահի:

³⁾ Որովհետեւ բաբութիւնը սաստիկ հալածւում է Պարսկաստանում:

և դարձեալ մի քիչ տարիներ կանցնեն արաբների կրօնի հիմնուելուց, նրանց հաւատը այնքան կաղաւաղուի, որ հիմնողն իսկ նրան այլ ևս չի ճանաչիլ, և, ահա այդ ժամանակ՝ կը յայտնուի Հուշիդուրը... Այս խօսքերը ևս կարդացել եմ ինքս Աւետայի մէջ:

—Աշմարիտ է, հաստատեց Մովսէսը խիստ հետաքրքրուած—յեանյ, ինչ կապ Հուշիդուրը՝ Բէհա-Ուլլահի հետ:

—Կայ. միւսիւմանական կրօնի հիմնուելուց անցել էր ճիշտ 1200 և մի քանի տարիներ, երբ երևան եկան Բաբն ու Բէհա-Ուլլահը, որ պիտի վերանորոգէին մահմեդականութիւնը և մաքրէին կրօնը նրա մէջ մտած ստույթիւններից ու այլանդակութիւններից...

—Բայց, բորբոքուեց Մովսէսը—այդ ինչերն ուսում, ծերունի, ինչի՞ց պիտեա, որ Հուշիդուրը նոյնն է, ինչ որ Բէհա-Ուլլահը և ոչ թէ այն, որ շուտով գուցէ յայտնուի և ջնջելով պարսիկ ժողովուրդն հիմնովին ապակաւնող կրօնը—մահմեդականութիւնը, կանգնեցնի մեր հայրենիքում Աւետայի վարդապետութիւնը, կրակով և ջրով մաքրելու համար դարեւոր անմաքրութիւնը ..

—Կրակով և ջրով... Ժպտեց տխրութեամբ Միրզա Ասադը—Դա չէ, որ մաքրում է անմաքրութիւնը, այլ սէրը, մեղմութիւնը, բաղցրութիւնը ու ոգևորուած նուիրուիլը իր գործին... Ասուած է. «Երանի նրան, որ անդադար ողորմած է և բարի և հեռու է բարկանալուց ու նեղանալուց»...

—Ո՛չ. պնդեց Մովսէսը—Ահրիմանի, չարութեան, խաւարի և ապականութեան միակ ոչնչացնողը Միհրանն է և նրա մարմնացումը—կրակը, որ արագ և առանց հետք թողնելու՝ ջնջում է ամեն աղտ, լուսովը հալածում խաւարը, ջերմութիւնով՝ սպանում սառնութիւնը, աճեցնում, բեղմնաւորում... Որովհետեւ, ասուած է.—Այն բոլորը, որոնք արգելք են բնութեան և մարդուս զարգացման—չար են և Միհրան կը մաքրի նրանց իր կայծով, կը ոչնչացնի չարը իր բոցով, կը ջնջի անմաքրութիւնը իր մի ակնարկով»...

Խօսքէվը, որ մինչ այդ լուռ՝ լսում էր երկու ծերունիների տաք վիճաբանութիւնը և քայլում էր երկու-

սից քիչ ետ, քեց ձին, առաջ եկաւ և յանկարծ միջա-
մտելով՝ ասաց.

— Այդպիսի դէպքում, հայր ատարուա՞ն, ջուրը չէ կա-
րող մարրող լինել, որովհետեւ նա ինքը ապականուող է.
կրակը, այո՛, ոչ մի աղտ, ոչ մի մթու թին, խաւար չէ
վերցնում...

— Ջուրը աղտ չէ վերցնում. ասաց Միլդա Ասադը
— սա միւսիմանների հաւատալիքն է. սակայն սխալ է
ասուած. պէտք էր ասել ջուրը աղտը մաքրում է, բայց
և ինքը աղտոտում է. աղտին կպած ջուրը անմաքուր է...

— Եւ նրան պղծողը՝ համըրիզ (մեղաւոր)... Չը
պէտք է ապականել ջուրը աղտոտութեամբ:

— Ուրեմն և չը պիտի՞ լուացուել. հարց տուաւ
Խոսրէվը:

Մովբէղը մի զայրացած շարժում գործեց. երկրորդ
անգամն էր, որ երիտասարդը իր սառը. կտրող տրամա-
բանութեամբ շփոթեցնում էր նրան. Բարեբաղդաբար
Խոսրէվը — ինքը եղաւ նրան ազատող՝ պատասխանել չը
կարողացողի դրութիւնից:

— Ես մտածում եմ. շարունակեց նա — որ կրակը,
յիրաւի, այն մեծ. կենսատու, շանթիչ, մարրող, կեանք
տուող և ոչնչացնող զօրութիւնն է, որ բղխում է արևից...
և արևը, ահա այն, որ այրում է մեզ այժմ և որ գուցէ
այս իսկ այրելով՝ օգտակար է լինում մեզ — այն մեծ զօ-
րութիւնը, մեծ ոյժն է. որից գոյացել է ամեն արարած
և դէպի որը պիտի դառնայ ամէն սիրտ... Միհրան — ա-
հա միակ աստուածը... Թող ամէն մարդ զօրեղացնէ
Միհրի թագաւորութիւնը և արծարծէ, մեծացնէ նրա
սրբազան մարմնացումը — կրակը մեր կեանքի, երակների,
սրտի և մտքի մէջ... Այս է աղօթքներից մեծագոյնը...
Կրակ, ամէն տեղ, ամէն բանում և ամէն ժամանակ...

Յետոյ, երբ երկու ծերունիները մի տեսակ զար-
մացած հետաքրքրութեամբ լսում էին երիտասարդի ո-
գեղորուած այդ խօսքերը, սա կանգ առաւ պահ մի, դէմ-
քը կնճռեց, տրորեց ճակատը, նայեց Մովբէղին ու ասաց
չեշտելով.

— Եւ այդ պատճառով, հայր ատարուան, ես ուզում

եմ ազէրֆէզա ¹⁾ դառնալ...

Դու .. գոչեց Մովսէսը ապշած — ատրուշանի սպասաւոր... ատրաւան...

— Ո՛չ. ասաց Խոսրէվը աւելի հանդարտ — ո՛չ սպասաւոր, այլ սրբազան կրակը վառող, արծարծող լինէր դա խօսքով, արիւնով և կամ մտքերով... կուզէի այնքան արծարծել, մեծացնել կրակը, որ լափէր ինչ որ անմաք լուծիւն է, չար, խաւար, ինչ որ վիշտ է և արցունք...

Մովսէսը չէր կարողանում դեռ սւշքի դալ զարմանքից. Երբէք այդ լուռ, ամաչկոտ և վերջերս միայն քիչ լսելի եկած՝ երիտասարդից չէր սպասում այդպիսի խօսքեր, այն էլ այդքան վճռականօրէն, այդքան խորունկ ասուած:

Զգում էր, որ մի մեծ շունչ կարծես մեծացնում էր երէկուայ խղճով տղային ու պատկառելի, ուշադրութեան արժանի դարձնում նրա թուիչները:

Սակայն փորձեց — աւելի իր շփոթութիւնը ծածկելու համար — հանդարտեցնել նրան:

— Հանդարտիր, իմ որդի. ասաց նա մեղմ — գուցէ չողը նեղում է քեզ, գրգռում...

Երիտասարդը մտրակը շառաչեցրեց օդի մէջ, գայլիւր մի շարժում գործեց և խիստ ձայնով առաց:

— Թող, հայր ատարուան, բաւական է ինձ երկխայի տեղ դնելը... ես հիւանդ չեմ... Այնպիսի է, չչմած էի, ուղեղս յղնած, մշուշապատ, քայց Զենտաւետան և մեծ վարդապետի խօսքերը պարզեցին մտքերս... Ուզում եմ ազէրֆէզա դառնալ — միակ մեծ գործը, որն ինքը Զրադաշտը չէր զլանալ կատարելաւ... Ուզում եմ անձամբ կանգնել սրբազան կրակի առաջ — և ո՛չ իսկ բերանս փակել ²⁾... ուզում եմ հօ՛ւի ³⁾ ճիւղերի, հարկ եղած ժամանակ իսկ մարդկային դիակների ճարճաթիւնով մեծացնել նը-

¹⁾ Սրբազան կրակը արծարծող, աւելագնող:

²⁾ Գրականապաշտների քուրմերը սրբազան կրակի առաջ աղօթելիս միշտ կապում են բերանները, որպէս զի բերնի աղտոտ շունչը չը պղծի նրան:

³⁾ Նուիրական մի բոյս, որի ճիւղերից ձեռքերն են բըռնում աղօթելիս:

րան, ժողովրդի համար աւելի պայծառ և զօրեղ լինի հանել նրանից, աւելի մեծ ջերմութիւն տալ կեանքին և կամ... և կամ այրել, մրկել մարդկանց կրակի կայծերով, ուռճացնող մոխրի վերածել՝ նրանով մի նոր, աւելի ուժեղ, կենդանի և շարժուն ու տիրապետող ցեղ գոյացնելու համար... Այդպէս արաւ Զրադաշտը, այդպէս էլ ասում Աւեստան... Ես ուզում եմ մեծ վարդապետի քայլերն ու կռիւր շարունակել խաւարի դէմ, ես ևս ուզում եմ Ահուրա-Մադդային հարցունկործել, հարցնել և գեռ շատ բաներ իմանալ...

Մովրէզը բերանը բաց, յուզմունքից՝ մեծ ակնոցները ճակատին հանած, կարմրած ու դողդոջիւն՝ ականջ էր դնում. Եւ նրան թւում էր թէ խօսողը այլ ևս Խոսրէվը չէր, այլ մի ինչ որ զօրեղ և հսկայ ոգի, որ լեռներից ժայռեր էր գլորում ճահիճի մէջ՝ ցնցելու համար մինչև ամենախոր տիղմերի շերտերը... Եւ նրան թւում էր, որ ինքը փորրացել է, աննշան մի բան դարձել և երիտասարդը Զրադաշտի ոգիով լեցուած՝ որոտում է հինաւուրց միծ կրօնի վարդապետութեան խօսքերը այնքան ուժգին, այնքան լուսապայծառ, որի նման նա երբէք չէր ըմբռնել տարիներով անդիր կրկնած ժամանակ ..

Ու կարկամած, ոչ իսկ մի բառ արտասանեց. ոչ իսկ կարողացաւ շնչել, այլ լուռ, վախեցած՝ նայում էր երիտասարդին:

Ծերունի ըսքին էլ դարմացած էր. Մեծացած Բէհա-Ուլլահի մեղմ, բարի և սիրալիր վարդապետութեամբ և «Քիթարը-ադդասի» ողորմասէր, խաղաղասիրտկան ոգով առաջին անգամն էր լսում այդքան կատաղի և այդքան զօրեղ խօսքեր, որոնք, չը նայելով իրենց խրատութեան գրաւիչ էին, ոգևորող և մարդու սիրտը տաքացնող:

— Ուզում եմ դառնալ... շարունակեց Խոսրէվը՝ աչքերը դէպի հօրիգօնը և առանց լսողներին նայելու— ուզում եմ Ահուրա-Մադդային հարց տալ Վօհու-Մանօի ¹⁾

¹⁾ Մեծ-միտքը. Օրմուզդի գործակալ հրեշտակապետներից—ամաղսպանդներից մէկը, որի միջոցաւ Զրադաշտը գնաց Օրմուզդի մօտ և նրան հարցեր տալով՝ ստացաւ իր հիմնած կրօնի բոլոր պատուէրները:

միջոցաւ. այն Վօհու-Մանօն, որ ամէն մի ազէրֆէզայի, ճշմարիտ և անձնագոհ գործողի սիրտն ու միտքն է զըրաւում և ամէն ցանկացողի՝ երես առ երես է անում ստեղծող բարութեան... Ուզում եմ հարցնել թէ ինչու են մարդիկ միմեանց բզկտում, երբ նրանք կարող էին ձեռք ձեռքի տալով՝ մի օրուայ մէջ կործանել Չարն ու խաւարը .. հարցնել թէ ինչու կայ յաջորդաբար լոյս և խաւար, երբ մարդիկ յարատեւ լոյսի պէտք ունին... և վերջապէս, որը զլխաւորն է, ինչու կան խոնարհած զլուխներ, կրօնած ունաշարներ և նրանց վրայ դրուած ոտներ ու իջնող մտրակներ... Այս բոլորը, այլ և շատ ուրիշ հարցեր ուզում եմ Անուրա-Մազդայի ոտքերի մօտ դնել և սրբազան կրակն արծարծելով, խաւարի դէմ այնքան մեծացնել նրան, որ այլ ևս վերջը գայ Չարի, կեղտի և մութի թագաւորութեան. .

Ու լռեց: Բայց չրթունքներ դեռ շարժում էին, աչքերը դեռ հօրիզօնին էին յառած:

— Հուշիդուր... ¹⁾ մոմուաց Մովբէզը զլուխը խոնարհեցնելով— փառք քեզ, Եազգան, չը պիտի մեռնեմ, առանց տեսնելու մի նոր Զրադաշտի առաջին բայլերը...

— Բաքի ողին է... ասաց Միրզա Ասադը— ճշմարտապէս Բայրի ողին, թող օրհնեալ լինի նրա յիշատակը...

Իսկ քամին ժողովում էր ներքեններէջ՝ ճանապարհի ամբողջ փուշին և պտոյտների դործելով, դեղին ու շարժուն սիւնակներով, գալիս էր սուրալու նրանց կողքից՝ մշուշի մէջ ողողելու համար ամբողջ շրջակայքը...

XI.

Ալրզէնդէից սկսած, Մովբէզի և երիտասարդի ետեից, առանց ինքն իրեն երևան հանելու կամ իր վերայ ուշադրութիւն հրաւիրելու, պնդում էր մի ձիաւոր: Նրան նկատել էին, բայց համարել էին պարզ ճանապարհորդ, որ յիրաւի, միշտ հեռու էր մնում, բայլում հանգարտ և աչքերը փակ՝ կարծես ննջում էր ձիու վրայ:

¹⁾ Զրադաշտականների սպասած մեսիան:

Մայրաքաղաքի դարձաւ երկայու ժամանակ սա-
կայն, այդ ձիւղորը քիչ աւելի մօտ եկաւ, դռան առաջ
խրամի վրայ ձգուած կամուրջի կամարին կռթնած մի
մարդու ձայն տուեց, մի քանի խօսք փոխանակեց նրա
հետ շշուկով, յետոյ թողեց որ այդ մարդը արագ քայլե-
րով քաղաք մտնէր ձիւղորներից առաջ անցնելով և ին-
քը բաւական մօտից հետեց խմբին։

Դարձաւ, նրա լայն, ծածկոցաւոր դաւիթը, այլ և
կամուրջը գրէթէ դատարկ էին։ Չէին երևում նոյն իսկ
դուռը պահպանելու պաշտօնն ունեցող պահակները։ Խօ-
լերան աւերել էր կարգապահութիւն, ցրիւ տուել առանց
այն էլ անկարգ պարսիկ զինուորներին, իսկ եթէ մնա-
ցել էին մի քանիսը, նրանք էլ երևի չողից էին փախել։

Գաւթի խորքում միայն մի ինչ որ շաղկանց մարդ
երեսի վրայ փռուել քարերի վրայ՝ մնացել էր։ Խողերա-
յով բռնուած էր և կամ ննջող, ոչ ոք չողեց իմանալ։
Պառկած լինելը բաւական եղաւ կասկած յարուցանելու
և Մովսէղը մտաւեց ձիւն։

— Անցնենք շուտ, ասաց նա գուցէ խօսերայից
դարնուած է...

Ու քչեցին։ Սկզբի թաղերում դարձեալ ամայու-
թիւն էր։ Իսկ յետոյ, երբ երևեցան քիչ ու շատ կանո-
նաւոր փողոցներ—տեսարանը քստմանքի դարձաւ։

Այս-այն պատի տակ, այս-այն ծառին կրթնած և
կամ դռների մօտ, փողոցներում ընկած տեսնուում էին
գիականեր, ցաւից դալարուողներ, ցնցոտիների մէջ պա-
ռուրուած հիւանդներ՝ որոնք «ջուր» էին հայցում... յե-
տոյ՝ լաց, կական, տների խորքերից՝ ճիչեր... Ապա
դարձեալ ամայութիւն և քիչ յետոյ էլի ընկածներ,
ճիչեր և փողոցի մէջ, ջրերի ելերքներին մնացած ան-
տէր զիականեր, որոնք կեցիլ էին անթաղ, որովհետեւ բո-
լորը փախել — խուռափել էին սոսկալի աւերիչից...

Քանի խորն էին մտնում մայրաքաղաքի կրծքում,
այնքան անելանում էին այդ բոլորը կամ կատարեալ ա-
մայութեան և կամ ճիչ, դիակ, լաց և փախուստ...

— Գողմնակի փողոցներից, Շաղգաբերդ, գոչեց Մով-
սէղը՝ առջևից գնացող ծառային քշել կողմնակի փո-

դոցներէից, անգլիկան դեսպանատան կողքով, Եւրոպական թաղերից...

Ծառան ձիու սանձը դարձրեց և մտաւ մի նեղ փողոց:

—Աղան շատ խելօք մտածեց... շտուեց մի ձայն ետևից—այդպէս թէն երկար կը լինի, բայց աւելի ապահով:

Ծերունին դարձաւ Խօսողը իրենց ետևից եկող ձիաւորն էր, ող յարմար առիթը գտել էր մօտ գալու և նրանց հետ քայլելու:

—Ես էլ վախենում եմ, ի՞նչ մեղքս պահեմ. շարունակեց Խօսողը:

—Խօսերան հնձում է անաստուած կերպով... օխ, օխ, օխ... Ով գիտէ ի՞նչ հալի մէջ է այժմ բազարը... բաց կը լինի նա...

—Որ վախենում ես, ինչու ես քաղաք մտել. հարցրեց Խօսորէվը:

—Ի՞նչ արած, իմ աղա, հաց պիտի ուտեմ թէ ոչ... Դէ՛հ, ես էլ ծառայ մարդ եմ, երբ իմ աղան ինձ դժոխք էլ ուղարկի, գնալ պարտաւոր եմ... չը գնամ կը սպանի... Ի՞նչ արած:

—Դու սրի ծառան ես. հարցրեղ Մովսէղը:

—Օխ, օխ, յարգելի ծերունի, մի սարսափելի, խիստ և անօրէն աղա ունեմ ես... տեսէ՛ք չի խնայում ինձ, կասես ես էլ մարդ չեմ... ուղարկում է որ քաղաքից բերեմ, երևակայեցէ՛ք ի՞նչ... խանութի համար կտորներ... Ահա, այսպէս են դրանք... թէկուզ մեռի, հիւանդութիւնը թող խեղտէ քեզ, բայց խանութի քէֆը մախմար, առաջող է ուզում... պիտի գնաս, սատկես էլ պիտի գնաս...

—Ուղածներդ չես գտնիլ այժմ. բազարն ամբողջ փակուած կը լինի. միջամտեց Միրզա Ասաղը:

—Այո... ասաց ձիաւորը քիչ շփոթուած—ցաւում եմ, որ իզուր եկայ... բայց գնամ անձամբ տեսնեմ, էլի... Դուք էլ երևի բազարում գործ ունիք. իսկ այս աղանքը որ կողմն են շնորհ տանում... նոյնպէս բազար... ցոյց տուաւ նա Մովսէղին և Խօսորէվին:

— Զրադ-զադի—խիաւանը... ասաց Խոսրէվը:

— Իրաւ... ուրեմն միասին ենք դեռ. ես էլ այն կողմն եմ գնում, զոնէ գնամ մէկ միւրոնց տեսնեմ. ողջ են մնացել, թէ միւռել են և տուն ու տեղը անտէր թողել...

Բայց Մովսէսը չը թողեց այլ ևս շարունակելու, ակնոցները տակով նայեց նրան խստութեամբ և ասաց.

— Ծառայ ես, ծառայութիւնդ իմացիր... առաջ գնա:

Յետոյ ձիւ սանձը քաշեց, նշանացի արաւ Խոսրէվին՝ նոյնպէս կանգ առնելու, ձեռքով ցոյց տուաւ ձիաւորին ճանապարհը և ասաց իշխանաբար.

— Գնա...

Զիւորը փորձեց ժպտել, կատակի պէս հասկանալ ձևացնել, սակայն Մովսէսի սառը և խիստ դէմքը ստիպեց նրան լրջանալու, յետոյ մտրակեց ձիուն և անհետացաւ նեղ փողոցի պտոյտների մէջ:

— Այսպէս լաւ է. խօսեց ծերունին, երբ ձիաւորն այլ ևս չէր երևում—այժմ քայլենք. կասկածելի մարդ էր երևում այդ անպիտանը:

— Լրտես... ասաց Խոսրէվը:

— Զը գիտեմ. խօսեց Մովսէսը— ինչ անկեղծ չը թոյեցին նրա խօքերը... աւելի լաւ է հեռու մնալ...

Ծետոյ լուռ՝ քայլեցին ու քիչ անցած՝ ելնում էին անդլիական դեսպանատուն իջնող փողոցի վրայ, որ լայն և ուլիղ՝ գնում էր միանալու երոպական մեծ փողոցին:

Այդտեղ ոչ մի ձայն, ոչ մի դիակ. Փողոցը մաքուր դռները փակ, անցուղարձ՝ բոլորովին. Դեսպանատան մեծ դուռն իսկ փակ էր և խումբը մարդկանց հանդիպեց միմիայն ծառուղին մտնելուց յետոյ: Այն էլ հազիւ մի քանի պարսիկների, որոնք ծառերի տակով շտապմամբ անցնում էին:

Ամէն բան, ըստ երևոյթին լաւ էր գնում: Մովսէսը թէև ամէնքը ճանաչում էին մայրաքաղաքում, բայց դեռ ոչ մի անցորդ չը համարձակուեց ունէ բառ ուղղիլ նրանց, ոչ ոք չը հայհոյեց գէրերին, ինչպէս պատմել էր Եզդգեբտը:

Այդպէս չեղաւ սակայն փողոցի այն ծայրում, որից

յետոյ Թովիսանէի մէյդանը պիտի դուրս գային։ Այդտեղ միշտ լինում են պատերի տակ, ստուերներին մէջ խումբ խումբ զինուորներ, որոնք նստած չապկանց՝ ծխում են. և կամ զանազան մանրավաճառներ, որոնք մրգեղէն են պատեցնում բաղմութեան մէջ։

Այդտեղ անցուղարձը աւելի շատ էր, չը նայելով որ դարձեալ, պատերի տակ, անկիւններում, երևում էին ընկած հիւանդներ, այլ և յանկարծ մէկը երերում էր, կռթնում ծառէ և տեղն ի տեղը նստում։

Մովբէզն զգաց, որ մէյդան դուրս գալուն պէս, յայտնուելու էր ամեն ինչ։ Այդպէս էլ եղաւ։

— Տեսէք, գոչեց մի զինուոր պառկած տեղից— գէրբերի մօլլան է անցնում։

— Նահլիթ... աղաղակեց մի ուրիշը, որ շապիկի մէջն էր դնում— շուն գէրբեր...

— Թունաւորողներն են դրանք... ասաց դարբասի հովին իր չամիչը ծախող մրգավաճառը— ասում են, որ դրանք թոյն են խառնում ջրերի հետ և այդ թոյնն էլ իրենց կռատներումն են շինում գիշերով...

— Իրաւ. գոչեց առաջին զինուորը— Թոյ, որ այդպէս է, մի քարով ջախջախեմ թունաւորողների մեծին... Մովբէզը, որ լսել էր նրան, դարձաւ, ուղիղ զինուորին նայեց իշխանաբար և ասաց.

— Դու երևի սիրում ես երբեմն յիմար շինել, բարեկամ... ինչու ես այդպիսի խօսքեր խօսում...

— Դուք թունաւորում էք մեզ... զոչեց մրգավաճառը։

— Եւ դուք նրան հաւատո՞ւմ էք, տխմարներ, ասաց Մովբէզը— Ի՛նչ շահ ունինք մենք այդպիսի չարագործութիւն անելու մէջ։

Ծերունին, խօսելու համար, կանգնեցրել էր ձին և դա մի մեծ սխալ էր նրա կողմից, որովհետև անցողիները, այլ և դարբասի կողքի խանութների առջև զըտնուողները անմիջապէս կիտուեցին նրա շուրջը։

— Մտրակեցէք ձին, տէր, կանչեց Եագդգերտը այլալուծած և վախեցած.— մտրակեցէք, մի կանգնէք։

Մովբէզը շարժեց սանձը, զգաց, որ անխոհմուտ թիւն էր արել, սակայն, քայլելուց առաջ, նա դարձաւ

կիտուող ամբոխին և ասաց սիրալիր.

— Ձեզ խաբել են, բարեկամներ... ես և իմ ժողովուրդը երբէք ձեզ վատ չենք կամեցել...

— Ստում ես. կանչեց մէկը, մի պատանի— շուն գէրբերը թունաւորում են բոլոր ջրերը:

— Յիմար էք դուք. կրկնեց ծերունին — միթէ գէրբերը չեն մեռնում խօլերայից... մահը ձեր աղտոտութիւններից է յառաջանում, չար ոգին աղտոտում է ձեզ և աղտը սպանում... մարուր եղէք և մահը ձեզ չի մօտենալ...

Ու մտրակեց ձիուն. խոսրէվը հետևեց նրան. Միրզա-Ասադը վաղուց անհետացել էր. նա քշել էր ձին և շտապել էր խուսափելու, վախենալով որ իրան էլ գէրբ չը համարեն:

Սակայն քիչ հեռու, նրա փոխարէն, լուռ և ժրպտուն կանգնել էր նրանց հետևող ձիաւորը:

Երբ ծերունին և խոսրէվը սկսեցին հեռանալ, ամբոխը, որ հետզհետէ ստուարանում էր, նախ սկսեց շուռցնել նրանց ետևից, յետոյ հայհոյել և հուսկ ուրեմն, մի պատանի վերցրեց գետնից բար և շարտեց:

Այդ նշանը բաւական եղաւ. Քարերի կարկուտ, աղաղակների հետ՝ սլացան ծերունու կողմը:

— Սպանեցէ՛ք գէրբերին!..

— Մահ թունաւորողներին!...

— Միւսիւմաններ, մի թողնէք, որ այդ շները շարունակեն կոտորել Մուհամմէդի զաւակներին:

Ու ճիշ, լուտանք, քարեր՝ նախ հեռուից, ապա, մի քանի սրիկանների շնորհիւ մօտեցած՝ գնացին շրջապատելու երեք ձիաւորներին:

Լրտես ձիաւորը, որ տեղիցը չէր շարժուել, այդ տեսնելով՝ նախ շուարած շուրջը նայեց, յետոյ մէկէն արշաւակի գնաց գէպի պահակները և գոչեց սպային.

— Ձէք տեսնում ինչ է կատարւում այնտեղ... Չահր ձեր հոգին կը հանի, եթէ թողնէք որ և է վնաս հասնի այդ ծերունուն... իսկ անգլիական սէֆիրի ձեռքից չէք ազատուիլ...

Սակայն ի զուր եղաւ ամէն ջանք. Պահակներն իսկ վախեցան միջամտելու և Զրադը-պագ-խիւանի դռան

մօտ, պարսկական—պետական բանկի առաջ, հայհոյանքների և քարերի կարկուտի տակ, ծերունին, երիտասարդը և ծառան ստիպուեցին ձիերից ցած իջնել:

Զրադը-զազի փողոցից էլ, նասրի-խիաւանից նոյնպէս, դուրս եկան խմբեր, միացան առաջիններին, իմացան բանն ինչու՞մն էր, աղմուկն ու հայհոյանքը սաստկացաւ, պահակները կծկուած և ոչ իսկ շարժում գործեցին...

Այդ միջոցին էր, որ համարձակներից մէկը բռնեց Նազդգերտի օձիքից և գոռաց նրա երեսն ի վեր.

—Զօ՛ւն դէբր, իմ որդիներին, իմ կնոջն էլ քո թոյնը սպանեց, երևի դեռ ինձ էլ ես ուզում մահացնել...

Նազդգերդը մի զօրեղ ցնցումով ազատեց օձիքը և իրեն նետեց դէպի բանկի դուռը:

—Այս կողմը, տէ՛ր, գոչեց նա Մովսէղին, ապա դարձաւ դէպի բանկը և նրա առաջ կանգնած երկու պահակներին ասաց.

—Պաշտպանեցէք Բարուն Մանուկջիին, նրան ուզում են սպանել...

Սհա այդպիսի բռնութիւն էր, որ յանկարծ ամբոխի մէջ երևան եկաւ մի երիտասարդ, ուժգին հրամաններով ճանապարհ բաց արաւ իրեն, մօտեցաւ ծերունուն, ձեռքերը պարզելով պաշտպանեց նրան իջնող կռուիների դէմ և որոտալից ձայնով գոռաց ամբոխին.

—Դադարեցէ՛ք, շներ, հեռօւ քաշուէք իսկոյն...

—Բժիշկն է, Զիր Սլի խան բժիշկը... կանչեցին մի բանիսը ետ քաշուելով:

—Նո՛ւ քաշուէ՛ք, ժողովուրդ. լսուեցին աղաղակներ—մեր բժիշկն է, նրա դադաստանին թող յանձնենք դորժը:

—Այո՛, ես հմ գոռաց երիտասարդը—ետ քաշուէք և մի դպչէք այս ծերունուն ու երիտասարդին, ապա թէ ոչ՝ կը թողնեմ, որ ամէնքդ էլ շների պէս սատկէք, ոչ դեղ կը տամ, ոչ ձեր տները կը գամ...

Ամբոխն սկսեց շրջանը մեծացնել: Բժշկին միացան շատերը. որոտալից ձայներով ու հայհոյանքներով ետ մղեցին սրիկաների, մի քանի կռուիներ տեղացին սրա նրա վրայ և բիշ յետոյ, կազմուած մեծ շրջանում մնացին ազատ՝ երեքը միայն:

Մյն ժամանակ բժիշկը ժպտուն՝ ձեռքը պարզեց նախ ծերունուն, յետոյ խոսքէվին և ասաց.

— Յոյս չունէի տեսնել ձեզ այս օրում, բարեկամներս... բայց, հոգ չէ, տգէտ, սոսկալի տգէտ և վշտացած է այս ամբոխը... ներեցէ՛ք...

Նրա վարմունքը թողեց իր ազդեցութիւնը: Ամբոխից մէկը, որ աւելի մօտ էր, ասաց բժշկին.

— Բժշկապետ, այս յիմարները ասում են իբր թէ դրանք գէրքեր են, թունաւորում են ջրերը և ուզում են միախմաններին ջնջել... ճիշտ է...

— Յիմարներ էք դուք, անասուններ, կանչեց բժիշկը զայրագին՝ ամբոխին դարձած.— ես հազար անգամ ասել եմ ձեզ, որ մեղաւորը դուք էք, թունաւորում էք ձեզ միմիայն դուք, իսկ դուք դարձեալ այս և այն անմեղի օձիբից էք բռնում... Սյս ծերունին շատ աւելի լաւ մարդ է, քան ձեզնից շատերը և ով ձեզ ասել է այդպիսի տխմարութիւններ, նա չուն է և ստախօս...

— Հաւատում ենք քեզ, հէքիմբաշի ¹⁾, ասաց մէկը.— դու մեզ միշտ լաւութիւն ես անում, մեր վատ օրերին հասնում ես առանց ցաւից վախենալու, դու մեր պահապանն ես, սակայն ինչո՞ւ հէնց ինքդ արգելում ես մեզ առուի ջուրը խմելու, եթէ նա իսկապէս թունաւորուած չէ...

— Դու խելքդ կորցրել ես, Ֆէրա՛ջուլահ, կորցրել ես... ես արգելում եմ, որովհետեւ ջուրը կեղտոտում է նրա մէջ լուացած հիւանդների շորերով, իսկ եթէ հրամայում եմ եռացնել յետոյ խմել— դա նրա համար է, որ եռացած ջուրը մաքուր է լինում...

Մինչ այդ, օգտուելով ամբոխի քիչ խաղաղութիւնց, Եազգերտին յաջողուել էր մօտենալ Մովսէսին ու խոսքէվին և բարձր տալ դէպի բանկի փակուած դռան ծածկոցի տակ:

Բժիշկն այդ նկատել էր և դրա համար էլ աշխատում էր խօսակցութեան բռնել ամբոխին, որ այժմ հետաքրքրուած, սեղմում էր միմեանց, նրա ասածները լսելու:

¹⁾ Բժշկապետ:

Աղառուել էին Մովսէսին ու Խոսրէվը. Բժիշկը աղառուել էր նրանց. Մ'նում էր այժմ եթէ ոչ ցրուել ամբոխը, գոնէ իրեն դուրս նետել նրա միջից։

Եւ բժիշկը աչքի տակով հրէ նկատեց, որ հեռացել էին ամբոխի միջից Մովսէսին ու ընկերները, մէջքը դարձրեց ամբոխին ու ասաց.

— Դէ՛հ, այժմ կորէք, գնացէք. Ժամանակ չունիմ ես ձեզ մի բանը հարկւր անգամ ասելու... Թողէք ինձ գնամ, հիւանդներ ունիմ... Ֆրանգ հիւանդներ...

— Ուրեմն անհաւատներն էլ են մեռնում, կանչեց մի պարսիկ։

— Եւ ինչպէ՛ս... Ժիծաղեց բժիշկը. — աւելի շատ. դուք ձեր կեղտերով նրանց էլ էք թունաւորում, անպիտաններ...

— Խրաւունք ունի հէքիմբաշին. ձայնեց մէկը — մենք ենք անպիտանները, ինչո՞ւ ենք իզուր մեղադրում սրան նրան։

Յետոյ ամբոխը լուծուեց, ցանցառացաւ և տասը բողբոջ շանցած՝ բանկի առաջը դատարկուել էր. Հրապարակում այս-այն կողմ, ստուերների մէջ միայն մանր խմբեր մնացին, որոնք քիչ յետոյ հեռացան այլ ևս։

Բժիշկն անմիջապէս բանկի դռան մօտեցաւ, բաշեց դէպի մի անկիւն Մովսէսին և Խոսրէվին ու ասաց.

— Իզուր էք բողբոջ եկել, բարեկամներ. Դայց քանի որ եկել էք, համեցէք ինձ մօտ գնանք առ այժմ, տունը մօտ է...

— Ո՛չ, խօսեց Մովսէսը — ինձ հարկաւոր է իմ ժողովրդի հետ տեսնուել. նախ...

— Եւ նրտեղ կը գտնէք նրանց այժմ. ժիծաղեց բժիշկը — ով գիտէ ո՞ր ծալը մտած կը լինեն...

— Եազդգերտը կը գտնէ...

— Լաւ ուրեմն, թողէք, որ Խոսրէվը գոնէ ինձ մօտ լինի այսօր։

Մովսէսը դէմքը կնճռելով՝ նայեց նրան կասկածանքով. Բայց բժշկի ժպտուն ու պարզ դէմքը անմիջապէս փարատեցին ամէն մտահոգութիւն և նա ասաց.

— Դուք ի հարկէ կը պաշտպանէք նրան ամէն փորձանքից...

Խոսքէվը նայեց Մովսէսին մի այնպիսի հայեացքով, որ ծերունին դարձեալ զգաց այն, ինչ որ ճանապարհին զգացել էր. երիտասարդը մարդ էր եղել, խելահաս և աւելի ոյժի տէր:

— Գնա ուրեմն, բժշկի հետ, որդիս, միայն մի մոռանալ, որ ազէրֆէզան պարտաւոր է միմիայն սրբազան կրակին նուիրել իրեն... ուրիշ ոչ որի...

— Ձեմ մոռանում. ասաց Խոսքէվը — երեկոյեան, երբ պէտք կունենաս, պիտի տեսնես ինձ իմ ծառայութեան մէջ...

Յետոյ երկու երիտասարդները քայլեցին դէպի Նասրէի — խիաւանը, մինչ Մովսէսն ու Նազդգերտը արագութեամբ գնացին Ջրալ-գազի փողոցի ուղղութեամբ:

Քայլելիս երիտասարդ կրակապաշտը մի տեսակ նոր յուզմունքով էր գնում. Բժշկին տեսնելուն պէս՝ յիշել էր Ջոհրայի կողմից իրեն եկած խօսքերը և բժշկի բերնով ուղարկած յանձնարարութիւնը: Այժմ, թուեց, որ գնում էին նրա մօտ:

2ը նայելով դրան, զգաց որ շուկայից, Այիշէին հետևող և Նասրուլլահ խանի հարեմում, գեղեցիկ կնոջ զգուանքների տակ հաճոյքը վայելողը չէր այլ ևս ինքը. այժմ այլ ևս սիրտը չէր տրոփում: Նախկին Խոսքէվը չէր, որ խօսում էր նրա մէջ, այլ մի ինչ որ նոր մարդ, որ աւելի սառնութեամբ և աւելի սակաւ հաճոյքով էր գնում, աւելի հետաքրքրուելուց, տեսնելու, թէ ինչ էր ուզում իրենից Ջոհրան:

Ճգնեց պահ մի յիշել նրա դէմքը մանրամասնօրէն. Գեղեցիկ կին էր, այս, բայց այնքան գեղեցիկ, որպէս Այիշան, անքան կրքոտ և այնքան գրաւիչ...

2էր յիշում. երապի նման էր գալիս աչքի առջև Դովչան-թէփէի ճանապարհը, կանգ առնող կառքը, ծեծուող ներքինին...

Որքան վաղ էր այդ. կարծես տարիներ անցած լինէին: Միթէ այդքան շուտ փոխուեց: Եւ ինչո՞ւ, ինչո՞ւ էր, որ նրան հանեց մէկէն իր թմրութիւնից, հանեց կիսամեռ կեանքից և մղեց նրա մէջ հասունութեան մի այնպիսի ոյժ, որ կարծես տասնեակ տարիներ անցած լինէին փորձառութեան, խորհրդածութեան բաղմամբիւ:

տարիներ...

Աւետան էր. նրա խորունկ կերպով ընթերցումը. Ու չը կարողացաւ բացատրել:—Տարօրինակն այն էր, որ Զոհրայի վրայ միայն մի լուպէ էր մտածել և ահա այժմ միտքը ուրիշ բանով էր դրազուած: Դա՛ մի տեսակ բաւականութիւն պատճառեց նրան: Ո՛չ. չէր ուզում այլ ևս նախկին անմիտ, պատանի Խոսրէվը լինել, որ սիրային արկածների, կանացի մեղկ զգուշանքների համար էր միայն ապրում և հալւում էր Այիշայի մէջ մի համբոյրի տակ...

Այդ միջոցին էր, որ բժշկի ձայնը դիպաւ ականջին և ընդհատեց խորհրդածութիւնը:

—Գիտէ՞ք. ասում էր նա—ձեր աջ ձեռքի ճկոյթին մի թանգազին մատանի եմ տեսնում... Դրա տէրը խնդրեյ է ինձ ձեզ յայտնելու, որ ետ է ուզում իր տուածը:

Խոսրէվը ցնցուեց և ուղղուեց:

—Դուք զարմանում էք, ժպտեց բժիշկը,—բայց ինձ ասել են, որ մատանին ուղարկուած է ձեզ պահելու այնքան, «մինչև որ նրա տէրը ուղի ձեզնից»... Մոռացել էք այդ:

—Յիշում եմ... թոթովեց Խոսրէվը—այնտեղ, մեծ ճանապարհի վրայ:

—Այո...

—Տարէք, ահա. ասաց Խոսրէվը և կամեցաւ մատանին հանել մատիցը:

—Ո՛չ այդպէս. ժպտաց բժիշկը—անձամբ պէտք է տալ...

Խոսրէվը սպասում էր դրան, սակայն յուզմունքը մեծացաւ և սիրտը սկսեց ուժգնապէս բաբախել: Այդ զայրացրեց նրան. Դէմքը կնճռեց, ջանաց զսպել իրեն և ասաց սառնութեամբ.

—Լաւ... այնտեղ, իրենց մօտ...

—Ո՛չ, մեր տանը, կինս նրա բարեկամն է:

—Ինչպէս կուզէք...

Բժիշկը զարմացմամբ գննեց Խոսրէվին: Չէր սպասում, որ իր յայտնութիւնը այդքան սառը կերպով ընդունուէր: Խոսրէվը զգաց, որ գննւում է և աւելի ոյժ տա-

լով, լիովին անտարբեր կերպարանք ստացաւ։
Բժիշկը այլ ևս ոչինչ չասաց, վառեց մի պապիրոս
և սկսեց ծխել։

Հասնում էին Չէմս-իւլ- իմարէթին։ Չէին իսկ նկատում, թէ ինչպէս մի ձիաւոր առանց ետ մնալու հետեւում էր իրենց և ձին րշելու ժամանակ, մի տեսակ շփոթուած, իրեն կորցրած մարդու պէս, այս—այն կողմն էր նայում և ճգնում էր խանութներին, սրճատների առաջ նստողների մէջ որոնել ծանօթ դէմքի։

Ձէրգէնպէից Մովսէզի և Խոսրէվի ետևից եկողն էր։ Չէր սպասում գործի այդպիսի ելքին և այժմ որոնում էր մէկին, երևի իմացանելու համար ուր հարկն էր, թէ երիտասարդը բոլորովին ուրիշ ուղղութեամբ էր գնում, քան ինչ որ ինքը կարծել էր։

XII.

—Սյստեղ է. կանգ առաւ բժիշկը մի մեծ դռան առաջ և դարձաւ Խոսրէվին,—Համեցէք...

Երիտասարդը մտաւ։ Հետապնդող ձիաւորը մի ուրախ շարժում գործեց, յետոյ քաշուեց հեռու, սպասեց, որ բժիշկն ու Խոսրէվը ներս մտնէին, ապա մտրակեց ձին և ի դարմանս փողոցից անց ու դարձ անողների, սրընթաց գնաց նախ դէպի մէյդանը, ապա դէպի Ջահ-Սըդիւլ-ազիմ թաղը։

Մինչ այդ, բժիշկը առաջնորդեց Խոսրէվին մի կոկլիկ սենեակ, որի բաց պահարանները լի էին սրուակներով ու շիշերով, հրամցրեց նստել ու ասաց.

—Ներեցէք, որ առ այժմ իմ ընդունարանումս եմ նստեցնում ձեզ. սակայն, գիտէ՞ք, ես բժիշկ եմ մէկ և երկրորդ՝ թէ դուք և թէ ես ամբոխից ելանք, կպել ենք նրանց... չէի կամենալ հիւանդութիւն մտցնել տանս մէջ...

—Ի՞նչ էք ուզում ասել։

—Միայն մի քանի բոպէ... ախտահանել մեզ... ահա, փոքր ինչ կարբուեան թթուատի խառնուրդ ջրի մէջ... սպասեցէք սրսկեմ ձեզ վրայ... ոչինչ, մի վախե՛նար... այդպէս... այժմ դուք ինձ նոյնը արէք... լաւ, ձեռներնիս լուանանք մէջը... վերջացաւ, համեցէք ներս

ուրեմն...

Ժպտելով ու ամենայն արագութեամբ ասածները կատարելուց յետոյ, բժիշկն առաջ անցաւ, կտրեց մի փոքրիկ բազ և երկուսն էլ մտան մի վարագոյրից ներս։

— Գիտէ՞ք. խօսեց նա, երբ անցել էին — մենք մշտնուամբ ենք իմ հարեմխանան... ինչո՞ւ կանգնեցիք... մի վախենաք, ես միայն մի հատ կին ունիմ, մի լաւ և խելօր կին, որ թէև երեսը ձեզ չի ցոյց տալ, — ինչ արած, դու չը կարողացայ համողել նրան հակառակը — բայց, դու ան վարագոյրի ետևից կը խօսի ձեզ հետ... իսկ փոքրիկ-սիրունիկ աղջկաս... օ, դուք նրան կը տեսնէք... Համեցէ՛ք... ահա իմ էնդէրունը... տեսնո՞ւմ էք, վարդի թփեր, աւազան... Սհա և աղջկանս ընկերը, եղջերուն... եկ այստեղ, մարմ... չես գալիս... այ դու անպիտան, օտար մարդ տեսար՝ զարմացել ես, հա... ոչինչ... ապա, ուր է տիրուհիդ... էյ, Սուսամբար, գայլ դառնաս դու, չես տեսնում, որ մարդ եմ, ներս եմ մտնում... այդպէս ես պահպանում հարեմխանաս, քեաֆթառ...

Այս վերջին խօսքերն ուղղեց նա մի պառաւ կնոջ, որ դուրս էր նետուել սենեակներից և օտար մարդ տեսնելով, շտապում էր ծածկուել վրայի վարդադոյն սաւանով։

— Լաւ, լաւ, այդքան մի ծածկուիլ, շատ էլ մէկ նայելու բան չես... Գնա՛, գնա խանումիդ տատ, որ հիւր ունիմ, որ թող թէյ, սուրճ, հաց, գինի... մի խօսքով, ամէն բան ուղարկի... Այս միւս, իմ սենեակը մաքրու է...

Պառաւը գլխով արաւ։

— 2ի էլ խօսում անպիտանը, ծիծաղեց բժիշկը — ամաչում է, կարծես 16 տարեկան աղջիկ լինի... 16-ը շուռ տուր և ճիշտ դրա տարիքն է... Համեցէ՛ք այժմ ներս գնանք... բայց, հը՞, գուցէ կուգէիք հէնց այստեղ, այս ստուերի մէջ, վարդերի մօտ...

— Այո, ներսը շող կը լինի։

— Դէ, ի հարկէ... էյ, քեաֆթառ... սպասիր, ուր ես գնում... ասա Մուրթուղային թող աթոռներ, սեղան քարշ տայ այստեղ... իսկ մենք առ այժմ մեր երկրի սովորութեան պէս կկզենք պատի տակ...

Ասաց, վերարկուի բղանցրը ժողովեց և կկզեց

ստուերի մէջ։ Խոսքէվը տեղ բռնեց նրա կողքին։

— Քիւշիկ խանութին ուղարկիր, էյ Սուսամբար... ասա հայրիկն է եկել... խանութին էլ ասա մէկ թող այս մեր գլխի վրայի սենեակը զայն և հիթէ չի ուղում բարեկամիս տեսանիլ մնալ, այդ վարագոյրը իջեցրու և այնտեղից թող խօսի մեզ հետ... Զնւտ...

Յետոյ մի քրքիջ արձակեց և դառնալով Խոսքէվին ասաց.

— Այսպէս եմ ես. ինչպէս տեսնում էք... սիրում եմ աղմկել տանս մէջ... փառք Սատուծոյ, տանս մէջ ոչ մի դէպք չէ պատահել, ոչ հիւանդութիւն, ոչ ինչ... ամին ինչ մարտի է. ինչ որ գնում ենք, առանց եփ տալու՝ ոչինչ չի ուտում իսկ պտուղ՝ երբէ՛ր... յարաբերութիւն՝ քիչ, մտնողը ախտահանում է նախ... ծառաների վրայ խիստ հսկողութիւն... ասենք միայն երկուսն են. այս քեաֆթառը և այնտղամարդը որ, տեսէք, ահա բերում է մեզ աթոռներ...

— Իսկ ինչպէս բան է, որ հիթէ ոչ դուք, զոնէ ձերոնք ամառանոց չեն գնացել...

— Սմարանոց... Զիմրան, գիւղերը... Սատուած ոչ անի... Հաւատացէք ինձ, այդ գիւղերն ու Զիմրանն են աւելի, որ բերում են մեզ խօլերան... բազմութիւն, աղտ, անհոգութիւն մաքրութեան... Եւ յետոյ, մենք հարուստ էլ չենք... ես Զոհրա խանութին էլ խորհուրդ տուի տեղիցը չը շարժուելու... Ախր ինչու... նրանց տունը մանաւանդ, որ մի ամբողջ շքեղ պարտէզ է, աւազաններով, շատրուաններով, զով, ոքանչելի... իսկ Զիմրանի դանազան մարդկանցով, պտուղ, անհոգ և անզգոյշ կեանք... նստենք այժմ աթոռի վրայ... դէհ,

— Մուրթուգած, շուտ՝ որ անօթի ենք...

— Ո՛ւհ, ո՛ւհ, անհանգիստ մարդ... լսուեց յանկարծ նրանց գլխի վերեւի լուսամուտից, որի առաջ իջեցրած էր մեծ բարակ վարագոյրը— ուհ... ինչ անհամբերն ես, մեթէ սպասել չես կարող քիչ...

— Ա՛հ, այդ դու ես, խանութս... գլուխը բարձրացրեց ժպտելով ժխշկը— վարագոյրի ետեք... էլի... ախր ինչ կը լինի, խօ գեղեցկութիւնդ չեն խլիլ և կամ քեզ օտարի... ինչ որ է... ահա, ծանօթացիր բարեկամիս

հետ... գէրբ է, գիտես...

— Գէրբ... խուսեց տիկնոջ ձայնը— դու կատանկ ես անում...

— Ինչո՞ւ կատակ, կին, գէրբ է, մի ճշմարիտ, իսկական գէրբ, այս խաշոզ ու այրող արևին պաշտող գէրբ... Բնչ է, խլտնեցի... ամօթ է, ամօթ... բանի անգամ քեզ ասել եմ, որ գէրբերից լաւ մարդիկ, լաւ պարսիկներ չը կան այս երկրում, չէ...

— Գէրբը միւսիւման չէ, ասաց տիկինը,— և մեր մոլաները ասում են, որ դրանք պիղծ են...

— Պիղծը իրենք— մոլաներն են. ասաց խստութեամբ բժիշկը ապա, մէկ լաւ նայիր, ո՞վ է կեղտոտը, սա, գէրբը թէ՛ քո ամենամեծ մոլան... ո՞վ է աւելի քաղաքավարի... և գիտես, մենակ սա չէ, որ այսպէս է, այն բանջարներ մշակողը, որի մասին ես քեզ պատմել եմ նրանք— բոլորն էլ մաքուր, բարի, խաղաղ... մի հատ հայհոյանք չես լսի բերաններիցը... Բնչ աններ, որ արևն են պաշտում... Բնչ է, դու չես պաշտում, ես չեմ պաշտում... որ արևն ու կրակը չը լինեն, ո՞վ կարող է մի րոպէ իսկ ապրել, հը... արևն է ամէն բանի ստեղծողը, մեծացնողը, կենդանացնողը և կրակը... Այս մարդիկ էլ պաշտում են...

— Դարձեալ սկսեցիր շատախօսութիւնդ. ասաց կինը— չես թողնում, որ բարեկամդ էլ մի երկու խօսք խօսի...

— Հը, Բնչ է, հաւանեցիք բարեկամիս... սիրուն է, չէ... տես կը նախանձեմ հա...

Եւ քրքշաց զուարթութեամբ ու աւելացրեց.

— Ահա, ես լուծում... այժմ թող նա խօսի... բայց Բնչ խօսի քեզ հետ ախր... նա գէրբ, դու միւսիւման, նա «պիղծ», դու «մաքուր», նա դժոխքի բաժին, իսկ դու արքայութեան միակ տէրը... Ու՛ֆ այդ մոլաները, որ մեր էջի չափ խելք չունեն գլխների մէջ...

— Աղան հայր ու մայր, բոյր կամ կին չունի... հարց տուաւ տիկինը.

— Ոչինչ չունիմ, խանում, խօսեց Խոսրէվը— մի մայր ունէի, նա էլ մեռաւ:

— Գին էլ չունիր... Բնչո՞ւ ուրեմն չէք պսակում... Կուցէ աղբատ էք... Բնչ գործի էք...

—Դէ՛հ, արիւ և պատասխանիր. ծիծաղեց բժիշկը—
աղան, խանումս, չի ուզում պսակունլ, որովհետեւ չի ու-
զում. աղբատ չէ, որովհետեւ հարուստ է. ո՛չ մի գործ
չունի, որովհետեւ փող ունի... իսկ մենք երբ մի բան
կուտենք և կը խմենք, թէ Աստուածդ կը սիրես...

—Սպասիր... ձայնեց յանկարծ տիկինը—ասա
ինձ, Չիր-Սլի, չը լինի սա այն երիտասարդն է, որի
մասին Զոհրան...

—Հա, դտար... ծիծաղեց բժիշկը—խելքդ ուրտեղ
էր այսքան ժամանակ... չես տեսնում. մէկ լաւ նայիր...
սիրուն, դեղինած...

—Բայց չէ՞ որ նրա ասածը հիւանդոտ, լուռ...

—Ինչպէս տեսնում ես սխալուել է...

—Ապա ինչո՞ւ մինչև այժմ չասացիր ինձ... ր'հ, ան-
պիտան մարդ. սիրում ես չարչարել. լաւ ուրեմն, դուք
խօսէք, ես մի րոպէով ներս գնամ...

—Իսկ ուտելի՞ք, խմելի՞ք, խանումս... ծարաւ ենք
ախր...

—Կը տան օշարակ... ես ուզում եմ Զոհրային ի-
մաց տալ...

—Խելօր խօսեցիր. ես ինքս ուզում էի խնդրել
րեզ... բայց տես, դգոյշ եղիր. հարկաւոր չէ ասել ճշ-
տութիւնը. հէնց այնպէս, հրաւիրիր...

—Գիտեմ, լաւ, դու ինձ բան մի սովորեցնել...

Յետոյ լսուեց շորերի շփումն, վարագոյրը, որ կըծ-
կուած էր՝ ուղղուեց և տիկինը հեռացաւ:

Մինչ այդ՝ ծառան ներսից սառույցով օշարակ բե-
րեց, և նրա ետևից սենեակներից դուրս վաղեց մի փոք-
րիկ, սիրուն աղջիկ, որ շտապով ցած իջաւ սանդուխնե-
րից գոռալով:

—Հայրիկ, այդ դո՛ւ ես... չան հայրիկ, ո՛րտեղ էիր
այսքան ժամանակ...

—Իմ փոքրիկ նարդէզ... արի, մօտ արի...

Եւ այսպէս երկու երիտասարդները նախ օշարակ
խմեցին, յետոյ ճաշեցին, բժշկի կինը դարձեալ եկաւ
մասնակցելու նրանց խօսակցութեան ու ժամերը սահում
էին աննկատելի բոլորի, նոյն իսկ փոքրիկ նարդէզի հա-
մար, որ շուտով բարեկամացաւ ու սկսեց խաղալ և

գուարճանալ խոսրէվի հետ:

Բագի ստուերը մեծանում էր, կ'սօրն անցել էր, երբ տիկինը, լուր ստանալով ուղարկուած մարդուց, ընդհատեց պահ մի իր խօսակցութիւնը, ներս գնաց և բիշ յետոյ եկաւ յայտնելու, որ Զոհրան խոստացել էր—մի ժամ յետոյ անպատճառ գալ:

—Ափսոս, որ հնարը չը գտայ հասկացնելու թէ ով կար այստեղ, ապա թէ ոչ՝ իսկոյն կը վաղէր:

—Դսկ եթէ բոլորովին չը գայ, ասաց բժիշկը:

—Յը գայ. իմացրել եմ, որ մի տիկին է եկել ինձ մօտ և սպասում է իրեն՝ շատ կարեւոր բաներ ասելու համար:

—Այ, այստեղ խելօք չես եղել. եթէ իմաց տայիր, որ իր կորցրած մատանին գտնողը այստեղ է...

—Ի՞նչ կորցրած մատանի...

Բժիշկը ժպտեց ու պատմում էր դէպքը, երբ յանկարծ արտաքին դռան վրայ իջնող կռանի մի քանի ուժգին բաղխումներ ցնցեցին տունը:

Բժիշկը ոստնեց տեղից, խոսրէվը գունատուեց, իսկ ծառան նախ վախեցած՝ տիրոջը նայեց, ապա սլացաւ դէպի դուռը:

—Այո ինչ էր, գոչեց տիկինը. — ո՞վ է այսպէս բաղխողը:

—Տեսնենք, տեսնենք. խօսեց յուզուած բժիշկը:

Թէ նա և թէ խոսրէվը ոտքի ելած քայլեցին դէպի դուռը. ծառան դեռ ներս չէր գալիս: Բժիշկը անհամբեր՝ ուզում էր դուրս թռչել, երբ վերջապէս դռան վարագոյրը շարժուեց և ծառան ներս մտնելով՝ ասաց.

—Ոչինչ չը կայ. մի ինչ որ մարդ է, որ հարցնում է այստեղ խոսրէվ անունով մէկին... իսկ ես...

—Դու ի՞նչ. գոչեց բժիշկը— ասացիր որ...

—Ասացի, որ այդպէս անունով մարդ չը կայ այստեղ... պնդում էր, որ այստեղ պիտի լինի... Ազալարխան սարդարի բժիշկը չէ՞ այս. — այո, ասում եմ...

Խոսրէվը այլ ևս ոչինչ չուզեց լսել և վարագոյրը՝ ուժգնութեամբ մի կողմը նետելով, դուրս ոստնեց:

Փողոցի դռան առաջ շուարած՝ կանգ էր առել Եղգեբերտը և շուրջն էր նայում:

— Ես գողգերտ... գոչեց Խոսրէվը:

— Ահա. ահա և դուք, տէր, որքան փնտռեցի ձեզ... ձայնեց ուրախացած ծառան՝ առաջ վազելով— առաջին, որ այստեղ չէր... Մեծ Մովսէսը հրամայեց ինձ ձեզ յայտնել, որ ձեր ներկայութիւնը իր մօտ՝ անհրաժեշտ է և որ եկել է ժամանակը՝ ձեր պաշտօնի մէջ մտնելու...

— Ի՞նչ է կատարուում այնտեղ, խօսիր, ասաց Խոսրէվը:

— Վատ բարեր, տէ՛ր, շատ վատ բաներ... մեր հասարակութիւնը խռնուել է Մովսէսի տանը... խօսերայից բացի, միւսիւման ժողովրդի սպառնալիքը... գրգռողներ մեր դէմ...

— Դարձեա՛ւ, դարձեա՛ւ. գոչեց բժիշկը, որ հասել էր և լսում էր - ի՞նչ կայ ուրեմն գնալու այդ բոլորի մէջ... Ասա Մովսէսին՝ թող գայ ինձ մօտ պառսպարուի, իմ տանը...

— Ո՛չ, ասաց Խոսրէվը. — ինձ հարկ է գնալ մերայինների մօտ. ինձ հարկ է լինել «այնտեղ» ուր կրալին է, այնտեղ՝ ուր կեանքեր կան պաշտպանելու...

Եւ մինչ խօսում էին նրանք դռան առաջ կանգնած, մի փակ կառք, որ սլացումով գալիս էր վերից, կանգ առաւ ճիշտ այնտեղ. յետոյ դուռը բացուեց, մի կին դուրս թռաւ կառքից, մի ուրիշն էլ ետևից, երկուսն էլ արագ շարժմամբ մօտ եկան և կանանցից առաջինը ձայնեց քօղի տակից.

— Ա՛հ, վերջապէս, գտայ թեղ...

Խոսրէվը սաստիկ գունատուեց այդ ձայնը լսելով և բնազդմամբ ներս բաշուեց, թողնելով բժշկին և Եսգեգերտին մօտեցող կնոջ դիմաց:

— Ի՞նչ էր ուզում, կին, ասաց բժիշկը փակելով դռան մուտքը՝ ներս մտնել կամեցող կնոջ առաջ— ո՛ւմն էր ուզում. .

— Ահա, գոչեց կինը— այդ մարդուն... թողէք ինձ նրա հետ երկու րոպէ խօսելու...

— Գին, դու խնկի՞ս ես երեւի. ասաց բժիշկը միշտ արգիլելով նրան մտնելու. — սա մի պէթր երիասարդ է. որ հիւանդ՝ եկել է ինձ մօտ բժշկուելու...

— Թողէք ինձ, ես պիտեմ նրա ով լինելը, նա էլ

ինձ գիտէ...

Բժիշկը ետ նայեց Խոսրէվին. Սա գունատ և չուրած՝ կռթնել էր գաւիթի պատին և մի բառ իսկ չը կարողացաւ արտասանել:

Սակայն Նազդգերտը իսկոյն դուռակեց թէ բանը ինչումն էր: Գուհեց, որ դա Այիշան պիտի լինէր, տեսաւ իւ տիրոջ գունատութիւնը և վճռականօրէն մի քայլ անելով դէպի դուռը՝ ասաց բժշկին.

— Զէքիմբաշի, ներս մի թողնէք այդ կնոջը...

Յետոյ մօտ գնաց բժշկի ծառային, որ արտաքին բազի սկզբումն էր և կամաց ձայնով հարցրեց նրան.

— Ասա, բարեկամ, հարեմխանային ներսի կողմից, ուրիշ փողոցի վրայ դուռ չունի...

— Գայ...

— Լա...

Ապա դարձաւ Խոսրէվին, բռնեց թևիցն ու ասաց.

— Գնա՛նք, տէր, եթէ չէք կամենում, որ ամէն ինչ կորսուի և դուք դարձեալ առաջուայ պէս լինէք... Մովբէդը և ժողովուրդը սպասում են ձեզ...

Այս բոլորը նա այնքան կտրուկ, այնքան արագ կատարեց, որ մինչև բժիշկը կը նշմարէր, մինչև Այիշան կը շարունակէր պնդել, որ իրեն ներս թողնեն — Նազդգերտը գրեթէ ոյժով քաշ տուաւ երիտասարդին և երկուսն էլ մտան հարեմխանան:

Այդտեղ Նազդգերտը դարձաւ ետևից եկող բժշկի ծառային և հրամայաբար հարցրեց.

— Դո՞ւռը...

— Ահա՛. ցոյց տուաւ ծառան:

— Իսկ նրտեղ է հանում նա:

— Բազար:

— Բանց արա և չնւտ...

Ծառան մի վայրկեան շուարեց, բայց Նազդգերտի կատաղի հայեացքից վախեցած, բանալիով բաց արաւ դուռն ու ետ քաշուեց.

Մի ընթացքից յետոյ երկուսն էլ իրենց գտան հազիւ երկու արշին լայնք ունեցող կրճի մէջ, որի դիմացը երեւում էր ամայի բազարը: Այնտեղ, խօյերայի աւերումների պատճառով խանութներից մեծ մասը փակուած

էր և սովորական խաժամութից ու աղմուկից հետք անգամ չէր մնացել:

Դուռը նրանց ետևից փակուելուց յետոյ, Խոսրէվը ընկճուածի նման կռթնեց փողոցի պատին և մոմռաց.

— Այն կինն էր... եկել էր ինձ սպանելու...

— Այիշան էր, այո՛. ասաց Նազդգերտը — և ու գլուխէ...

— Բայց ինչպէս նա գտաւ ինձ և այն էլ բժշկի մօտ...

Ծառան պահ մի լուռ մնաց, յետոյ յանկարծ յիշեց Մովսէղի և գէրը հասարակութեան դրութիւնը, ցնցուեց, բռնեց նորից երիտասարդի թոն ու ասաց.

— Քայլենք, տէր... այնտեղ սպասում են բեղ... մերայինների մօտ գնանք...

— Այո՛... սթափուեց Խոսրէվը — գնանք... հեռու, հեռու այս բոլորից...

Ու արագ բայլերով երկուսն էլ մտան բազար:

XIII.

Ահա թէ ինչեր էին կատարուել Մովսէղի տանը — կրակապաշտների դպրոց ատրուշանում, մինչ Խոսրէվը բժշկի մօտ նստած հանգստանում էր:

Իսկապէս տսելով Նազդգերտը, չնայելով Մովսէղի իրեն տուած պատուէրին, շատ էր ուշացել և դրա պատճառն այն էր, որ ամբողջ երկու ժամ փողոցից-փողոց թափառելով՝ չէր գտել ոև է մարդու, որ գիտէնար Աղալար խան սարդարի բժշկի ու լինելը կամ ուր բնակուիլը:

Նազդգերտը չէր էլ համարձակուել ամէն հանդիպողի հարցնել, նախ, որ փողոցներից անցնողները սակաւ էին, ոչ միայն սակաւ՝ այլ և անցնողն էլ փախնելու պէս էր գնում: Իսկ անցորդների փոխարէն՝ ընկած դիակներ, ճիշդ, վայնասուն, կիսամեռների օգնութեան կոչեր, ապա՝ արտասուող ազգականներ, վշտացած, վշտից խենթացած հայեացքներ և ամայութիւն...

Այդպէս նա գնացել էր մինչև Դարուաղա — Ղազվին: Այնտեղ միայն մի հայ կարողացել էր իմանալ, որ Աղա

լար խան սարդարի բժիշկը Ջիր-Ալի խանն է և նրա տունը Նասրի-խանունումն է, — Նազդգերտի գտնուած տեղից մօտ երկու վերստ հեռու:

— Դու շատ ես հեռացել. ասաց հայը — դարձիր:

Նազդգերտը դարձել էր, գտել տունը, գտել տիրոջ. բայց ահա թէ ինչո՞ւ նա ուղարկուել էր որոնել — բերելու Խոսրէվին և թէ ի՞նչ էին կատարուել նրա հեռանալուց յետոյ:

Խոսրէվի՛ բժշկի հետ վնալուց յետոյ, երբ ծերունի կրօնապետը Նազդգերտի հետ տուն էր հասել — այնտեղ գտել էր հինգ-վեց կրակապաշտների և իր փոխանորդատարուան (քուրմ) Արդաշիրին, որոնք լսել էին Թօփ-խանի արկածը և շատ ուրախացան, երբ իրենց իշխանապետին ամբոխի ձեռքից ազատուած և ողջ առողջ տեսան:

Հետզհետէ կրակապաշտների այդ միակ հասարակական շէնքն եկան Թէհրանի մի բուռը զրապաշտականները և գործերի դուրսիւնը պարզեցին Մուրէզին:

Խօյիքան սաստկանալու ժամանակ, յայտնի չէ թէ ի՞նչ չարամիտ մարդիկ և կամ ինչո՞ւ, տգէտ, վշտացած և համաճարակին բազմաթիւ գոհեր տուող թաղերի մէջ սկսել էին լուրեր տարածել թէ գէրբերը թունաւորում են գիշերով՝ մայրաքաղաքի բոլոր ջրերը, որպէս զի միւսիլմաններին ջնջեն:

Ոմանք ասում էին թէ պարսիկ կրօնաւորներ էին գրգռողները: Տեսնուել էին ինչ որ մուրացկանների նրմանող սէյիդներ, որոնք բազարներում, փողոցների խանութներում և սրճատների մէջ՝ առասպելական սուտերով գրգռում էին միամիտ ժողովրդին: Պատմեցին նոյն իսկ, որ քիչ էր մնացել քարերի տակ սպանէին Նուշրիվանի կնոջը, որ կուժով ջուր էր կամեցել վերցնելու Սար-Չէշմէի մի առուակից, բայց մի ինչ որ սէյիդ հեռուից ձայնել էր թէ գէրբ կ'ենը թունաւորում է ջուրը...

Մի քանի օր էր, որ ոչ մի գէրբ չէր համարձակուած փողոցներում երևալ: Առևտուր, բազար, ամէն ինչ թէև կանգ էր առել, սակայն հարկ էր օրապահիկով ապրողներին՝ տնից դուրս ելնել: Պաշար չունէին. մանուկները և կանայք ուտել էին ուզում. գոնէ միջոց

դտնուէր քաղաքից դուրս գնալու... Մի քանիսն օրինակ փորձել էին այդ, բայց ծեծուած ու հալածուած՝ ներս էին փախել:

Եւ յուզումը, զայրոյթը գէբրերի դէմ մեծանում էր, համակում բոլոր պարսիկներին: Ինչ անել, քաղաքը տակն ու վրայ, ոչ ոստիկանութիւն, ոչ քաղաքապետ և ոչ իսկ պահակ կարողանում էր կարգը պահպանել: Սրիկաները նոյն իսկ պալատի շրջակայքն էին մտել, բանտերի դռները ջարդել, այնտեղ դտնուող բոլոր կատաղի աւաղակներին դուրս թողել և այժմ խմբեր կազմած, օգտուելով համաճարակի մեծանալուց, թաղէ-թաղ էին ընկել՝ թալանում էին, ծեծում, կողոպտում եւ նոյն իսկ սպանում...:

Բայց, անելի ծանրակշիռն այն էր, որ կրօնաւորները օգտուելով հանգամանքից, միշտ մտադիւր գերակշռելու ոյժի կողմից մորմնական իշխանութեան հետ՝ ժողովրդեան վրայ աղդելու, դարձեալ, ճիշտ մեծալաճառի օրերի նման, մղկիթներում, հրապարակներում—ամէն տեղ քարձրածայն ու համարձակ գլղուում էին ամբոխին բոլոր օտարհաւատների դէմ, առարկելով որ նրանք եկել են միւսիլմանութիւնը իսպառ ջնջելու, որ նրանք, ֆրանգոսանից բերել տուած դեղերով կոտորում են ժողովրդին և որ նրանց հարկաւոր է բնաջինջ անել՝ Պարսկաստանը մի անգամ ընդմիշտ ազատելու և միմիայն մեծ Մարգարէին երկրպագողներին թողնելու:

Եւրոպացիք, հայրերը թողել էին իրենց տունն ու տեղը, բոլոր գործերը և խուսափել էին կամ դեսպանատների շուրջը ապաստանելով և կամ լեռները քաշուելով: Բարիները, ինչպէս միշտ, թաղնուած էին: մէջ տեղում մնում էին կրակապաշտները և ժողովուրդը, չը կարողանալով, իրենց կրած սոսկալի աղէտներից խենթացած, ու և է օտարհաւատի դիպչել, այժմ միահամուռ՝ մտածում էին գէբրերին կոտորել ..

Օրէցօր, ժամ առ ժամ սպասելի էր, որ ամբոխը, ու և է գրկւող սրիկալի կամ մուեռանդ Սէյիդի առաջնորդութեամբ, խուժէր թաղերը ու նշան տար կոտորածի:

Մովբէղը դէմքը թախծալից, մտատանջ ու յուզուած լսեց այդ բոլորը ու տեսաւ, որ ոչինչ չէր կարող ա-

նեղ՝ իր ժողովուրդը փրկելու համար:

Հարցրեց ոստիկանապետի համար, բայց նրան յայտնեցին, որ տեսնուել են իսկ ոստիկան գրգռողներ: Ու մտածեց, որ Շահն էլ հեռուից ոչինչ չէր կարող անել, որովհետև զօրք, սպայ, կարգ ու կանոն — ամէն ինչ լիովին խանգարուած ու ցրուած էր և միմիայն դիակներ կային մայրաքաղաքի փողոցներում ու պահակատներում, միմիայն վշտից կատաղած, այս և այն կողմից գրգռուած մի ամբոխ, որի ընթացքը դիմադրելու ամէն յոյս իսպառ ոչնչացել էր...

Խնքնապաշտպանութեան մասին — զէնքով զէմ դնելու ամբոխին — մտածել անգամ աւելորդ էր: Ի՞նչ կարող էր անել հարիւրից ոչ աւելի խաղաղասէր, երբէք զէնք չը գործածած մի խումբ՝ հազարաւոր զրգռուած ամբոխի դէմ...

Մնում էր փախչել... և սակայն այդ իսկ անհնար էր դարձել: Միռնելու սահմանուածների նման՝ ստիպուած էին սպասել և համրել ռուլէները, մինչև որ կը գային ու կը խողխողէին նրանց մի առ մի:

Ու լուռ, թէ Մովսէսը և թէ բոլոր կրակապաշտները մնացին շուարած, յուսաբեկ և նկուն:

— Աղօթենք... արտասանեց գողգոթուն ձայնով ծերունին — աղօթենք Ահուրա-Մազդային, աղօթենք Միհրային... մեր յոյրը միայն այդ է մնացել... Ահրիմանը չափազանց լաւ է լարել իր որոգայթը և մեզ շրջապատում են գնդ, չնոր ու արիւննարբու ոգիներ...

Ասաց, մօտեցաւ մի վարագոյրի, սեղանի վրայ դրուած բերնակապով նախ կապեց բերանը, վերցրեց ձեռքին հօսի մի ձիւղ, յետոյ մէկէն վարագոյրը ետ բաշեց և խոնարհուեց նրա ետեւում եղած բարձրագիւր հնօցի առաջ, որի մէջ վառուում էր սրբազան կրակը, թոյլ աւ արիւննաների փայլով:

Բացուած վարագոյրի ետեւում կանգնեցրած էր զբաղաշտականների ատրուշանը: Պարզ խորան էր այդ հնօցաձև, որի ղլխին արևի պատկերն էր նկարուած և մէջը կրակն էր վառուում:

Բոլորը լուռ, բերանները փակուած՝ խոնարհուեցին խորանի առաջ ու մօտ երեք ռուլէ այդ զրուլթեան մէջ

կըրուած՝ մնացին։ Յետոյ Մովբէղը վարագոյրը փակեց, բերանակապը ¹⁾ ցած դրաւ, դարձաւ ժողովրդին և առաջ խուլ ձայնով։

—Ամբողջ սիրտս ու միտքս դրի աղօթքիս մէջ, խնդրեցի Օրմուզդին ներշնչել ինձ մի փրկութեան միջոց առաջարկելու իր հալածական, թշուառ և կորուստի մօտ ժողովրդեան, բայց Վօհու—Մանօն լուռ մնաց և, իմ թշուառ եղբայրներ, ձեր Մովբէղը յուսարէկ ձեզ նման, միայն իր ծեր հասակի արտասունքները ունի ձեր առաջ թափելու...

Եւ արտասունքի կաթիլները՝ յուզուած ծերունու ականոցների տակից պորուեցաւ նրա խորշումած այտերի և երկար ճերմակ մօրուքի վրայ։

Ահուրա—Մազդան չը կամեցաւ Վօհու—Մանօնն ուղարկել իր ծերացած ստրուկ պաշտօնեայի վերջին օրերը վշտարէկ շանելու համար... շարունակեց Մովբէղը արտասուալից ձայնով—իմ սիրտը կսկծում է, բազուկներս թոյլ են, իմ անձը ես պատրաստ եմ զոհ բերել Միհրային՝ միայն թէ փրկութիւն լինէր ձեզ—իմ թշուառ եղբայրներին՝ պիղծ անհաւատներից, Ահրիմանի գարշ դևաններից... բայց միտքս չէ խօսում... ու չը գիտեմ, երդում եմ, որ ոչինչ չեմ կարող ասել, ոչ մի հնարք...

Բայց մէկէն, կարծես յանկարծակի ներշնչուած, ցնցուեց, բարձրացրեց գլուխը, աչքերը փայլեցին ե նա գոչեց։

Ահ... սպասեցէք... Ահուրա—Մազդան ընդունեց իմ զոհը... իմ արցունքը... նա խօսում է... Վօհու—Մանօն իջել է ինձ վրայ...

Կրակապաշտները շունչերնին պահած վախախառն յոյսերով նայեցին ծերունու փայլող դէմքին։

—Այո... շարունակեց Մովբէղը—այդպէս է... Օրհնեալ լինի Միհրան...

Ապա յանկարծ աչքը շրջեց ժողովրդեան վրայ և և գոռաց։

¹⁾ Զբաղաչաւականները այդ կապին կոչում են պայտի-դանա—բայդիդահանա, որ բառացի նշանակում է բերանակապ։

—Նազդդերտ, ուր է Նազդդերտը...

Ապշած ծառան, լսելով իր անունը, դողաց և վախեցած առաջ եկաւ:

—Այստեղ ես... դարձաւ նրան ձերոշնին—շուտ, դնա դուրս, կեանքիդ գնով՝ որոնիր Աղալար խան սարդարի բժշկի տունը, գտիր տիրոջդ, Խոսրէվին և ինչպէս որ լինի, տես նրան, ասա որ նրա ներկայութիւնը այստեղ անհրաժեշտ է և որ եկել է ժամանակը նրան՝ իր պաշտօնի մէջը մտնելու... Միհրան կոչոււմ է նրան իր սեղանի առաջ ..

Ապա դարձաւ ամէնքին և երբ Նազդդերտը դուրս էր գնում, գոչեց ժպտելով.

—Ահուրա-Մազդան լսեց իմ աղաչանքը, Վօհու-Մանօն ահա իմ մէջն է և նա ներշնչում է ինձ, որ Միհրայի սեղանի, սրբազան կրակի նոր «աղէրֆէզա» Խոսրէվը պիտի փրկութեան ճանապարհ ցոյց տայ այս ժողովրդին և պիտի հալածի Ահրիմանի դեաններին հեռու, դէպի աւաղների ամայութիւնը, դէպի ծովերի խորքերը... Հօմի խմելիք պատրաստենք ¹⁾, Ահուրա-Մազդայի երկրպագուներ, և թող այդ ամենամեծ զոհաբերութիւնը մեր երախտագիտութեան նշանը լինի Միհրային և ամենաբարի Օրմուզդին... Այսպէս է գալիս նոր Զրադաշտը, Հուշիդուրը ²⁾. այն, որին, սպասուում է, մի անգամ ևս խարխուլու համար Ահրիմանի—խաւարի և Զարութեան պիղծ գահը... Հօմի խմելիք պատրաստենք, Ահուրա-Մազդայի ճշմարիտ հաւատացեալներ...

Ասաց, ուղղեց հասակը, բարձրացրեց երկու ձեռքերը, տարածեց նրան դէպի ժողովուրդը և վսեմ ձայնով, ակնարկը երկնքին, մի վայրկենի խոր լռութեան մէջ, խոնարհուող զուլանների առաջ արտասանեց Աւեստայի նուիրական աղօթքներից մէկը, Նասնա դրբից.

¹⁾ Հօմ/կոչուած բոյսից կրակապաշտները պատրաստում են «զուարթացնող» ոսկեգոյն խմելիք և խմում իրենց ձիաւատարութիւնների ժամանակ: Այդ պատրաստութիւնը համարւում է զոհաբերութիւններից ամենամեծը:

²⁾ Մեսիան որի մասին գուշակել է Աւեստան:

— Յարգանք Հօմին¹⁾, որ թշուառի ուղին հաւասարեցնում է զօրեղի հոգու բարձրութեան. յարգանք Հօմին, որ թշուառի զգացմունքները մեծացնում է... խաղաղութիւն ձեռք, իմ հալածուած եղբայրներ...

Եւ ծերունի Մովսէսը սկսեց հագնուել զոհաբերութեան համար. նրա օգնականը, ատարուան Արդաշիրը, պարզեց նրան մի սպիտակ պատմուճան, որ կոչւում է սաթրա, յետոյ տուաւ չորս հանդոյցներով գօտին (քուսդի), ապա մի տեսակ գլխարկ, որ հրկար ականջակապերով՝ պիտի դային կապուելու բերանի դիմացը. որպէս զի մարդկային պիղծ շունչը, զոհաբերութեան արարողութեան ժամանակ՝ չը կալչէր սրբալան կրակին:

Այդ բոլոր նախնական պատրաստութիւնները կատարուում էր ծերունու արտասանած աղօթքների մէջ և ժողովուրդը լուռ, պատկառանքով ակնդէտ մնում էր, երբ յանկարծ մի վայրենի աղաղակ, որ վալիս էր փողոցի կողմից, եկաւ տակն ու վրայ անելու ամէն ինչ:

Բոլորը դարձան, Մովսէսը լռեց ու մնաց անշարժ. ապա, երբ աղաղակը կրկնուեց, բոլոր դէմքերը գունատուեցին:

— Գալլւս են... կանչեց մէկը:

Բուլէական բարացումից յետոյ մի այնպիսի իրարանցում, յուսահատ աղաղակների խառնուրդ և փախչող—փախչողի սկսեց, որ դռների մօտ միմեանց սկսեցին կոխոտել:

— Կանգնէք, գոռաց Մովսէսը մի կողմը ձգելով գլխարկը, գօտին և պատմուճանը— ուր էք գնում, անմիաներ, չէ որ փողոց ելնելուն պէս ամենքիդ կը կոտորեն... Դռները ամրացրէք և ոչ ոք թող դուրս չը գնայ...

Յետոյ, մի քանի ոստիւններով նետուեց դէպի դուռը, հրեց, գերբնական ոյժով դէն նետեց դռան առաջ խռնուողներին, դուրս թռաւ քակը և մի քանի հոգու հետ փողոցի դուռը փակեց, նիւն ամրացրեց ու կանչեց.

¹⁾ Հօմը, ըստ ոմանց Համեմ բոյսն է (anomum), իսկ բուսաբանները ենթադրում են, որ դա խաղողի ողկոյդների նման պտուղ տուող մի այլ բոյս է, որ լատիներէն կոչւում է Sarcostema Yiminalis:

— Ե՛տ, բոլորդ բազի մէջ. . թողէր տեսնենք նվերներն և ի՞նչ են ուղում մեզինից:

Ամէնքը խռնուեցին բազի դիմացի պատի մօտ ու Մովրէզը մի քանիսնեքի հետ մնացին կանգնած փողոցի դռան մուտք նախադալժի մէջ:

Աղաղակը չը երրորդուեց, սակայն փողոցում տիրում էր մի խուլ շշուկ և ապացուցանում էր, որ այնտեղ ամբողջ կար և այդ ամբողջը այժմ դադարում էր երևի լսելով մի ինչ որ խօսողի:

Յիրաւի, կրակասպաշտների դպրոց — ատրուշանից ցած, մի խուռն ամբօխ, առաջնորդուած սրիկաներով ու մի քանի կապոյտ փաթտոց ունեցող սէյիդներով, կանգ էր առել չինարի ծառի ստուերին ու խում էր մի ինչ որ ցնցոտիապատ, դարչելի դէմքով սէյիդի, որ ցցուել էր խանութների առաջ չինուած պատուանդանի վրայ և այնտեղից, յախուռն շարժումներով խօսում էր:

Նրա խոսքոտ ձայնը, որ սկսւում նման էր պատուած թմբուկի վրայ իջնող հարուածի ձայնին, սկսում էր հետզհետէ մոնչիւնի նման մեծանալ ու տարածուել հնուռները:

Այժմ Մովրէզն ու նրան ընկերացողները լսում էին այդ զգուելի օճնոցը, թէև հազիւ մի քանի բառեր էին հասնում նրանց ականջին՝ հասկանալի կերպով:

Բայց, ժամանակ կորցնել չէր կարելի՝ Խոսքէվը և ոչ իսկ Նազուկերտը երևացին. պէտք էր մի բան մտածել. կամ փախչել և կամ զոնէ պաշտպանուել, ոչ թէ թողնել, որ ամբօխը դարձնէ խաբէրի նման իրենց մութելու:

Երբունի Մովրէզի մէջ սկսեց արիւնը եռ գալ. Ինչ որ չէր արել փախը, այժմ կատարում էր յուսահատութիւնը. այժմ նա զգում էր, որ այլ ևս խաղաղութեան վարդապետ չէր, այլ գարշ 2արութեան առաքեալների դէմ մարտնչելու հրաւիրուած Օրմուզդի մի զինուորը և որ իր պարտաւորութիւնն էր անցնել ժողովրդեան զուլը և փշրել պիղծ անհաւատների ամբօխը...

Այդպիսի մտածութեամբ ողորդուած նա դարձաւ միւսներին ու դռնից.

— Թող իւրաքանչիւր զրադաշտական մեծ-վարդա-

պետից օրինակ վերցնէ .. դալիս են Ահրիմանի չար ոգիները, կռուենք նրանց դէմ, պաշտպանենք մեզ և կամ թանգ ծախսնք մեր կեանքը... ով ինչոյ կարող է, թող պինուի, թող տաս հոգի ելնեն տանիքի վրայ, բարեր ու փայտեր տանեն, մի խումբ թույ դուռը պաշտպանէ և եթէ ջարդեն՝ ամէն մտնողի զետիւն տապալէ — լինի փայտերով, բահերով... կոտորենք չար ոգիներին զործակալներին և թույ Միհրան իր սրբազան կրակը վառէ մեր մէջ, նրանով ոչնչացնելու համար մեր թշնամիներին... Եկէք ետևիցս, տասը այնպիսիներ, որոնք պատրաստ են իրենց կեանքը դնել իւրայինների և բարութեան ծառայելու համար...

Իսկոյն տգտը-տասնհինգ հոգի միացան նրան: Ծերունին ունէր մի բանի զէնքեր իր սենեակում: Մի ատրճանակ ինքը ձեռքն առաւ, զինուեց, միւսները ցրուեց երիտասարդների մէջ, յետոյ հրամայեց բարեր, աղիւսներ կիտել տանիքի վրայ և երբ այդ կատարուել էր ամենայն արագութեամբ, ելաւ վեր ու փողոցին նայող կարճ պատեց դիտեց ելածը:

Սէյիդը դուռ խօսում էր. այս անգամ Մովսէսը լաւ լսում էր: Քիչ թաղնուեց պատի ետևը, կծկուեց և սկսեց ահանջ պնել:

—... Խնչ էք դուք, աղաղակում էր կատաղի սէյիդը ամբոխին՝ ճգնելով ձայնը մինչև վերջին ծայրին հասցնել — միւսիման էք, թէ անհաւատներ... եթէ Ղուրանն է ձեր գիրքը և մարգարէն ձեր ուսուցիչը - թող օրհնեալ լինի նրա անունը — ինչու էք հանդուրժում, որ անհաւատներ իշխեն մեր երկրին, խլեն մեր ունեցածը, մեր հողը, մեր հարստութիւնը և ապա կոտորեն մեզ ճանճերի նման... Այսօր մեր քաղաքի փողոցները լի են պիակներով. բազարը փակուած է, մի կտոր հաց ձեռք ձգել չէ կարելի, ջուրը թունաւորուած է, միւսիմանները ջարդուում են և մենք թողնում ենք, որ նոքա — մեզ ջարդողները ապրեն մեր մէջ... Ահա, այս յարգելի ներքինին թող ասէ ձեզ, թէ ինչպէս անիծեալ գէթերը մեր կանանց ետևից են ընկել և այս ֆէրրաշը թող պատմէ թէ ինչպէս թունաւորեցին, սպանեցին իր մի ընկերոջ...

Մովսէսը լսելով այդ, սոսկումով նայեց տեսնելու

սէյիդի ակնարկած անձերին և տեսաւ խանութի առաջ Զոհրայի ներքինուն ու մի Ֆէրրաշի, որի դէմքը ծա-
նօթ չէր։

—Ահա թէ ինչ... մումազ նա—դարձեալ Խոսրէվի
կողմից են այս բոլորը...

—... Կոտորենք վերջ տանք, արմատախիլ անենք
բոլորին... շարունակեց սէյիդը - և նախ, անհատներին
բունը, նրանց միմ շանը, նրանց պիղծ մզկիթը աւերենք
նրանց դղիին, իսկ, եթէ դուք մարգարէի հաւատացեալ-
ներ էք, եթէ ճշմարիտ միւսիւմաններ էք, չը պիտի
թողնէք մեր սուրբ երկիրը պղծելու ոչ մի դէքր, բաբի,
եահուդի, քրիստոնեայ կամ այլ անհաւատ շներ... զոչե-
ցէք սալաւաթ...

Այդ միջոցին էր, որ Խոսրէվն ու Շազդեբտը հաս-
նում էին շէնքի աստուի դռան առաջ, որովհետև տեսել
էին ամբոխը և չէին համարձակուել մեծ դռանը մօ-
տենալ։

Նրանց բաղխումը նախ վախեցրեց ներսը կիտուած
ազգակիցներին, յետոյ, երբ անուանեցին իրենց, խկոյն
ներս առնուեցան ու Խոսրէվը ամբոխի «սալաւաթ» օռ-
նոցը լսեց բազի մէջ։

Մի գէրը պարզեց նրան գործերի դրութիւնը և ե-
րիտասարդը իսկոյն տանիք բարձրացաւ։

Ծերունի Մովրէդի դէմքը պարզուեց, երբ տեսաւ
երիտասարդին։ Բռնեց նրա ձեռքից, իջաւ իւրայինների
մէջ, կանգնեցրեց աւազանի կողին և ասաց.

—Ահա, Միհրան ներշնչեց ինձ, որ այս երիտասա-
րդը պիտի ազատէ մեզ՝ Ահուրա-Մազդային երկրպագու-
ներին և որ սա է այն Հուշիգուրը, որին բոլորս սպա-
սում ենք դարերից ի վեր... Յարգանք նոր Զրադաշտին...

Խոսրէվը ոչինչ չէր հասկանում և շփոթուած ու
զարմացած նայում էր սրան-նրան։

—Ինչպէս... բացականչեց նա - Էս, Հուշիգուր, նոր
Զրադաշտ... խենթացել էք դուք... խելքներդ կորցրել...

—Վօհու-Մանօն խօսեց իմ մէջ. ասաց ուժգնու-
թեամբ Մովրէդը—դու պիտի փշրես Ահրիմանի և նրա
չար ոգիների դաւերը, դու պիտի ազատես այս յուսա-
հատ ժողովրդին... Գնա, աղօթիր սրբադան կրակի ա-

առջ և թող Միհրան ներշնչէ քեզ քո անելիքը...

Ապա բռնից ձեռքիցը ու մտաւ ատրուշան:

Մինչ այդ, դրսում ամբոխը «սալաւած» ձայնելուց յետոյ, մի րոպէ լռելէր: Յառաջընթաց սրիկաներն ու կրօնաւորները խորհրդակցութեան մէջ էին: Յարձակման ծրագիր էին կազմում, քննում էին թէ ով ինչ դէնք ունէր և թէ ինչ կերպով կարելի էր հնչտութեամբ ոչընչացնել տունը և ջարդել նրա մէջ ապաստանողներին: Գիտէին որ գէրքերը եկել— ապաստան էին որոնել այնտեղ, գիտէին նաև, որ Մովսէսը չէր ընկնէր:

Երկար չը տեսց խորհուրդը, հինգ րոպէ վիճելուց ու դռնօղակուց յետոյ, մի խումբ յանդուգն լուծիկներ յառաջ խաղացին, նոցանից մէկը մի խոշոր քար վերցնելով ուժգնութեամբ չարտեց հեռուից դէպի դուռը և երբ հարուածի գլորվինը դադարել էր, գոչեց.

— Է՛յ շուն գէրքեր, մեր ջրերը թունաւորողներ, հասել է ձեր վերջին օրը, յանձնուեցէք չուտով...

Դրան հետևեց լուծիկն. ամբոխը շունչը պահած սպասում էր լսել որևէ պատասխան:

Եւ յիրաւի, թիչ յետոյ տանիքի կարճ պատից երևաց ծերունի Մովսէսը, նայեց ամբոխին համարձակ հայեացքով և մեղմ, քայց խրոխտ՝ ասաց.

— Ի՞նչ էք ուզում, ինչո՞ւ էք վրդովում մի խաղաղ ժողովրդի, որ ոչնչով ձեզ վնաս չէ տուել...

— Գէրքերի մուլան է... ձայնեցին ամբոխից մի քանիսը:

Մէյլոյններից մէկը ձեռքը տարաւ դօտիին, քաշեց ատրճանակը, պարզեց դէպի Մովսէսն ու ասաց.

— Ձե՛ռն ծերունի, որ մարդկանց մոլորեցնում ես քո պիղծ հաւատքով և միսիլմաններին կոտորում քո թոյներով... դուռը բաց արա, թէ չէ՝ դուրսդ կը ջախջախեմ:

— Սպասիր, սէյիդ, կանչեց ամբոխից մէկը— Ի՞նչ ես հայհոյում, մարդը քեզ ի՞նչ արաւ, թող խօսի առաջ և տեսներ ինչպէս կարդարանայ...

— Ի՞նչ արդարանալ... ձայնեց կատաղի՝ մի ուրիշ սէյիդ— ով է նա, որ արդարանայ... մի շուն է, որին պիտի սատկացնել... խփիր, սէյիդ ադա, խփիր դրան...

Սակայն Մովսէսի կեցութիւնը, սառը և անլախ անշարժութիւնը ազդել էր ամբոխի վրայ և նրանից մէկը կանչեց հեռուից.

— Զը խիէք. . մեղք է ծեր մարդու սպանելը, թողէք խօսի...

— Այո՛, այո՛, թողէք խօսի... կանչեցին այս-այն կողմից շատերը:

Թէ՛ւ ես ձեր... գոռաց սէյիդը— դուք տղամարդիկ չէք, դուք շներ էք և ոչ -միւսիլմաններ... թող աբիւնը իմ գլխի վրայ թափուի... ահա...

Եւ ատրճանակը արձակեց. Մովսէսը վայրկենապէս ղուլին իջեցրեց և երբ գնդակը սրացել անցել էր, անմիջապէս ցցեց նորից հասակը և գոչեց.

— Սէյիդ, խնայում եմ քեզ... նայիր...

Ու ցոյց տուաւ ընկալիչի փողը՝ ճիշտ ուղղած նրան. Սէյիդը գոնատուեց. իր ունեցածը մի հատ ատրճանակ էր, այն էլ հին տեսակից, մի գնդակով:

— Զը շարժուես տեղիցդ, չար մարդ... շարունակեց Մովսէսը— պիտի դարնիս եթէ շարժուել ես. դու պարտաւոր ես լսել ինձ անշարժ և եթէ ուրիշ մէկն էլ համարձակուի ոնէ գնդակ ուղարկել այստեղ, դու դիակ կը դառնաս... Այժմ յսիր ինձ, և դուք լսէք, պարսիկներ. լսէք ու ձեր ականջին օղ չինէք առածներս, որովհետեւ երդուում եմ ամենակարող Աստծոյ սուրբ անհնուով, որ իմ բերանս ոչ մի ստույթիւն չի ասիլ ձեզ, այլ միմիայն ճշմարտութիւնը...

Յետոյ, հայեացքը միշտ սէյիդին, առաց վսեմութեամբ.

— Սուտ են այն բոլորը, ինչ որ դուք— սէյիդներդ տարածում էք. ոչ մի գէբը չի համարձակուիլ պղծել ջուրը ոչ միայն ժայնով, այլ նոյն իսկ աղտով... ջուրը, կրակը և հողը ամէն մի կրակապաշտի համար, մեր սուրբ գրքի օրէնքով, սուրբ են. յանցաւոր է նա, ով նոյն իսկ կաղտոտի խմելու ջուրը... Վերջապէս, մթթէ մենք նոյն ջուրը չենք խմում՝ ինչ որ դուք, տխմարներ... Հարցրէք այժմ ձեր բժիշկներին, ինչո՞ւ է որ դուք կոտորում էք հիւանդութիւնից, եահուդիները կոտորում են, իսկ մենք, հայերը և ֆրանզիները շատ քիչ զոհեր ենք տալիս... Հարց-

րէք և պիտի տեսնէք, որ միակ պատճառը ձեր կեղտոտութիւնն է... Այդ ինչ է շորերիդ, ձեռքերիդ և կրծիդ կեղտը, դժւ, սէյիդ... ուտում ես՝ ինչ պատահում է վարունգ, սեխ, աղտոտ-հոտած պտուղներ և կուղէիր, որ խօլերան խնայէր յեզ... Դուք խմում էք ան ջուր, որը ինքներդ էք աղտոտում ձեր լուացքներով, ապականութիւններով...

— Զուրը աղտ չէ վերցնում, անհաւատ մտլա... ընդհատեց մի սէյիդ — այդպէս է ասում մեր օրէնքը...

— Նա սխալում է, տխմար... Ժպտեց ծերունին — եթէ ջուրը աղտ չէ վերցնում, ինչ է ուրեմն, որ ձեր շորերը նրա մէջ լուացուելուց յետոյ, հոսում է նրա երեսի վրայից և գնում խմողներին հիւանդացնելու, սպանելու...

Ամբոխը, որ լուռ էր մինչև այդ, սկսեց աղմկել, որովհետև մի սէյիդ դարձաւ դէպի նա և ձայնեց.

— Հսո՛ւմ էք, միւսկիմաներ, այդ շուն գէթըը սխալ է համարում մեր օրէնքը, նա հոյհայում է, իսկ մենք լուռ, էշերի նման լսում ենք... բաւական է թողնել նրան խօսելու... Գանչեցէր «սալաւաթ» և ջարդերը դրանց...

Լուծիները, որ անհամբեր սպասում էին, այդ լսելուն պէս, սոսկալի օռնոց բարձրացրին և բարերի ու գաւազանների մի կարկուտ գնաց դէպի տանիրը, այլ և դէպի տան դուռը...

XIV

Այլ ևս անհնար դարձաւ Մովբէդի բոլոր ջանքերը։ Ամէն յոյս կորաւ։ Ամբոխը կատաղել էր, թալանելու ցանկութեամբ բռնկուած լուծիները, զրգռող սէյիդները, ներքինին ու փէրրաչը միեցին բոլորին դէպի դուռը։ Սկսեց մի սոսկալի յարձակում դռան դէմ։ Քարեր ու փայտեր էին, որ սլանում էին, տանիքը լեցնում, բազը մտնում։ Յետոյ՝ օռնոց, աղաղակ, հայհոյանք...

Գէրբերը նախ շփոթուեցին, յետոյ, Մովբէդի նշանի վրայ, սկսեցին աղիւս ու փայտեր տեղալ տանիքից ամբոխի վրայ։ Վիրաւորուողներ, հարուած ստացողների ճիչերը աւելի զայրացրին յարձակուողներին... Նրանք ե-

կան տապարներ, կացիններ և դուռը սպառնում էր փրշ-
րուկու բուռն հարուածների տակ, չը նայելով որ վերից
եկող քար ու փայտը շատերին էր ստիպում հայհոյանքը
բերնին՝ հոտ քաշուելու...

— Կոտրեցէք դուռը, աղաղակում էին սէյիդները.

— Պատը քանդէր...

— Դրացիների տներից ներս մտէր...

— Այրէք, կրակ տուէք...

Այսպիսի աղաղակներէ մէջ էր, որ տանիքի վրայ
յայտնուեց Խոսրէվը.

Նրա ատրուշանից ելնելը, կտուր բարձրանալը մի
այնպիսի լուսթեան մէջ կատարուեց, գէբրերի այնպի-
սի պատկառանք սպասողութեան մէջ, որ ամէնքը
կանգ առին տեսնելու, թէ Բնշ կը յինէր:

Եւ յիրաւի, երիտասարդը այն աստիճան փոխուել
էր, որ Մովսէզն իսկ զարմանքով ու հիացքով հետեց
նրան դէպի տանիք:

Հազած ատարուանի (րուրմի) սպիտակ պատմուճա-
նը, բայց առանց խոյրի և երկար մաղերը ցրուած գլխի
վրայ, գունատ, բայց փայլող, ոգևորուած դէմքով, լուռ,
մի ինչ որ տարօրինակ ժպիտ դէմքին, նման մի մար-
դու, որ լի էրստազով, այլ ևս հեռու է աշխարհային
ոև է բանի մասին խորհելուց, — քայլեց Խոսրէվը կարկտող
քարերի և փայտերի միջով առանց իսկ հարուած ստա-
նալու, մէկէն երևացուց իր ամբողջ հասակը պատի մի
փլուածքի առաջ, ձեռքը պարզեց դէպի ներքինի ամբոխը
և աղաղակեց.

— Դադարեցէք, դուք. թշուառ մարդիկ...

Ամբոխը սալած, յիրաւի, կանգ առաւ. երիտասար-
դի ճերմակ հագուստը, գեղեցիկ դէմքը և հպարտ
կեցուածքը կարկեցրեց ամէն բերան, իջեցուց ամէն
ձեռք...

— Խաղաղութիւն ձեզ, բարեկամներ... խօսեց Խոս-
րէվը ձեռքերը պարզած — դոր եկել էք մարդկային ան-
մեղ արիւն թափելու, սակայն գերագոյն Աստուածը, որ
նայում է այո բոսէիս այնտեղ — վերևից, ասում է ձեզ
իմ բերնով. — Խաղաղութիւն ձեզ, բարեկամներ, ինչո՞ւ
էք ձեր ձեռքերը թաթախում հղբայրների արիւնի մէջ...

Ձմռ էր ուզում, ձեր վշտերի վրէժը, ձեր տանջանքերի փրկանք... ահա, ես գալիս եմ ձեր մէջ՝ ձեզ յանձնուելու, թափէք իմ արիւնը և նա թող ընկնի ձեր և ձեր որդիների վուսնների վրայ...

Ասաց, շարժուեց, ժպտուն դէմքով նայեց ամբոխին և աւելացրեց.

— Միայն մի բոլէ... և ես ձեր մէջը կը լինեմ անդէն, անսպաշտպան... թափէք իմ արիւնը և նա թող դոհացնէ ձեզ...

Յետոյ դարձաւ, ժպտելով նայեց գոնատ Մովսէսին ու գէրբերին, քայլեց իջաւ ցած, մօտեցաւ փողոցի դռան և ասաց նրաց պահողներին.

— Բացէք դուռը և ինձ դուրս թողէք...

— Տէր... բռնեց նրա թևից Մովսէսը...

— Թող, բարի Մովսէս, ժպտեց նրան Խոսրէվը — այս բոլորը դո՛ւ է պահանջում... Միհրան ներշնչեց ինձ եղնիկ Չարուծեան դէմ և իմ անձի գնով փրկել իր անմեղ ժողովուրդը...

Յետոյ դարձաւ դուռը պահպանողներին և ասաց իշխանաբար. — Բացէք դուռը և մի վախենաք...

Նիզը քաշուեց, դուռը բացուեց և ապշած ամբոխի առաջ, փողոցում յայտնուեց ժպտուն երիտասարդը, որ ձեռքերը կրծքին դրած՝ նայեց կատաղիներին ու ասաց.

— Ահա ես, վարկէ՛ք...

Բայց ո՛չ մի ձեռք չը բարձրացաւ, ո՛չ մի շրթունք չը շարժուեց. Այնպիսի խոր լռութիւն էր տիրել, որ կարծես փողոցը լիովին ամայի լինէր.

Դուռը երիտասարդի ետևից փակուել էր, բայց ո՛չ կղպանքով և ո՛չ էլ նիզով. Հինգ—վեց երիտասարդ գէրբեր, ղինուած ցուպերով, Ծագգեբտը գտել էր մի ինչ որ սուր և բոլորը դռան ճեղքից դիտում էին, վճռելով դուրս նետուել Խոսրէվին պաշտպանելու, եթէ նրա վրայ յարձակուողներ լինէին.

Բոլայէի լռութեան մէջ լսուեց մի ձայն, որ ասում էր.

— Գէրբ երիտասարդն է... խենթ է նա...

Ներքինին էր, Աղալար — խան սարդարի ներքինին.

— Խենթ է... լսուեցան մի քանի ձայներ — մի գիպչէք, խենթին չեն հարուածում...

Խոսքէվը լսեց այդ, ժպտեց, մի քայլ էլ առաջ գընաց դէպի սէյիդները, որոնք ետ քաշուեցին՝ ու ասաց.

— Ինչ խենթ էք համարում... լաւ, լսեցէք ուրեմն թէ այդ խենթը ինչ կասի ձեզ, թշուառ, տգէտ և անմիտ մարդիկ... դուք բոլորդ, սկսած ձեր այս սէյիդներից, մինչև ամենայնսին երեխան՝ խղճալու մարդիկ էք, որովհետև չարն ու խաւարը հանդցրել է ձեր մէջ լոյսի ամէն կայծ, աստուածային կրակի յետին նշոյլը... Դուք դժբաղդներ էք, որովհետև ամէնքդ տգէտ էք, սկսած, ձեր այս կրօնաւորներից... տգէտ, աղտի մէջ մեծացած, սովոր նրան, մտրակների տակ կրուել է ձեր ողնասիւնը, ճնշումների տակ այլանդակուել՝ ձեր միտքն ու զգացմունքները և այդ իսկ սէյիդների շնորհիւ բխացել է ձեր մէջ այն բոլորը ինչ որ բարի, ինչ որ ազնիւ...

— Ի՞նչ է բարբառնջում այդ խենթ անհաւատը. ձայնեց ետևում գտնուող սէյիդներից մէկը՝ ընդհատելով Խոսքէվին:

— Սէյիդներին է հայհոյում. ասաց ծիծաղելով մի լուծի—ասում է, որ դուք յիմարներ էք:

— Չայնդ, լիրբ. գոռաց սէյիդը, յետոյ բռնն ոյժով ճղեց ամբոխը, համարձակ մօտ գնաց երիտասարդ գէբրին և գոչեց է՛յ, դիւանէ՛ 1)... դժու ես սէյիդներին չը հաւանողը:

Ապա դարձաւ ամբոխին և աւելացրեց.

— Եւ դուք, վատ միւսիլմաններ, մի ինչ որ խենթից վախեցած՝ կանգ առիք... թիւ, նէհլէ՛ ձեր նամուսին... եկէ՛ք...

Ասաց, ուժգնութեամբ ջանաց դէն հրել Խոսքէվին և գնաց դէպի դուռը:

Լուծիները, որ կարկամել էին առաջին անակընկալի շնորհիւ, Սէյիդի վարմունքից սթափուեցան և գրոհ տուին:

Երիտասարդ գէբրը գունատ՝ ետ ետ քաշուեց մինչև դուռը, մէջքը տուաւ նրան, ձեռքերը տարածեց և և այս անգամ խրոխտ ու բարձր ձայնով կանչեց.

— Չեղ զոհ է հարկաւոր, զարկէ՛ք, սակայն ներս

1) Խենթ.

չը պիտի մտնէր առանց իմ արիւնը նախ թափելու։
 Եւ կը թափենք, չուն խենթ, գողաց մի ոէյիդ
 փայտը բարձրացնելով—հեռու կաց...

Ամբոխը, որ նոյնպէս սթափուած, վերստացիլ էր
 յօշոտելու, աւերելու և ոտնատակ տալու նախկին տենչը,
 ետևի կողմից այնպէս մղում էր, այնքան ուժգնութեամբ
 զրոհ տալիս, որ յառաջընթաց սէյիդներն ու լուծինե-
 րը գրեթէ ճգմելու նման կպել էին Խոսրէվին։ Ոմանք
 ճգնեցին նրան ետ քաշել, բարձրացան փայտեր, սակայն
 և ոչ իսկ զարնելու միջոց կար։ Մնում էր դաշոյնել
 կամ խեղտել երիտասարդին։

Բայց այդ միջոցին, էր որ փողոցից լսուեց նախ մի
 երկար սուլոց, յետոյ յանկարծ մի զիլ, շատ զիլ ձայն,
 որ գոչում էր։

— Խէսփուշներ, ինձ մօտ...

Լսելով այդ ձայնը, ամբոխի մէջ իրարանցում ըն-
 կաւ, լուծիներից շատերը ոտները գետնին սեղմելով՝ ետ
 մղեցին վրայ ընկնող ամբոխին, յետոյ մի խառնաշփո-
 թութիւն յառաջացաւ և զրոհը կանգ առաւ Խոսրէվից մի
 քայլ ետ։

— Խէսփուշներ... շարունակում էր զիլ ձայնը—այս-
 տեղ, չուն...

Բայց նրան իբր պատասխան կարծես, փողոցի մի
 ուրիշ կողմից երևան եկան մի խումբ փայտերով և սը-
 րերով զինուած մարդիկ, որոնք վազն ի վազ վրայ տու-
 ին ամբոխին և զոռացին։

Ծ'տ, չուտով ետ... հեռացէք...

Ու խմբի ետևում երևաց մի կառք, որի լուսամու-
 տից, երեսը բաց, նայում էր մի ինչ որ շատ սիրուն
 տիկին։

Այս բոլորը տակն ու վրայ արին յարձակուող ամ-
 բոխին։ Զիլ ձայնը, որ լսել էր մի բոպէ, նորից լսուեց։

— Խէսփուշներ, ցրուել ամբոխը... զարկէք... գո-
 չում էր նա։

Յետոյ երևացին ցնցոտիներ և չէր անցել մի բոպէ,
 որ մի սոսկալի խառնուրդ ձայների, հարուածների, ճի-
 չերի և աղաղակների բռնել էր ամբողջ փողոցը։

Ամբոխի վրայ յարձակուել էին փայտուորների խում-

ըը մի կողմից և խէսփուշները միւս կողմից: Սկսեց կռիւ. նախ փայտերով, յետոյ փայլեցին սրեր. այլ ևս ոչ մէկը միւսին չէր լսում. փախչողներ, ընկնողներ, արին ու հայհոյանք խառնուեցին իրար:

Այդ խառնուրդի մէջ Խոսրէվը զարմացած՝ կանգնած էր մնացել դռան առաջ, բայց ընկնելու չափ ջարդուած, դունատ և յոգնած: Ջարմացել էին նաև տանիքից դիտող Մուրէզն ու կրակապաշտները:

Յանկարծ ամբոխի խառնիճաղանճի մէջ երևան եկան երկու խմբեր, որոնք ոտնատակ տալով, զարնելով հանդիպողին, հրկու կողմից ճգնում էին դռան մօտենալ:

— Յառաջ, խէսփուշներ. գոչում էր զիլ ձայնը:

— Յառաջ, աղայք, աղատենք երիտասարդին. լսում էր մի ծանօթ ձայն. Եւ Խոսրէվը այն կողմը դարձաւ: Զիր-Ալի խան բժիշկն էր, որ անցել էր փայտուոր ծառաների պուխը և մեծ ճիգեր էր գործ դնում հասնելու երիտասարդին:

Սակայն խէսփուշներն էլ նոյնն էին անում: Եւ դա էր, որ անհասկանալի էր դառնում Մուրէզին: Խոսրէվը այլ ևս կարծես ոչինչ չէր լսում — այնքան նա թուլացել էր: Ներս չէր մտնում, չը նայելով որ ծաղղղերտը և գէրերը բաց էին արել դուռը և խնդրում էին մտնել: Ամբոխի մի մասը դեռ սպառնալից՝ յառաջանալ էր ուղում գէպի դուռը... երիտասարդը իր մարմնով պատուար էր դարձել նրանց:

Ու այդ խառնուրդի ժամանակ միմեանց ետից լուսուեցին ատրճանակի պայթիւններ: Փողովուրդից էր լուծիններն էին, այլ և այս և այն կողմից հետզհետէ վըրայ հասնող թաղեցիները:

Ատրճանակի առաջին ձայնը մի ցաւագին ճիչ հանեց քրտինքի մէջ մտած բժշկի բերնից և նա գոչեց կատաղի:

— Տղայք, չուտ...

— Խէսփուշներ, վրայ տուէք և չուտ... լսուեց դարձեալ զիլ ձայնը:

Ներս մտէր, տէր, ի սէր Աստուծոյ, ներս մտէր... քաշում էին ծաղղղերտը և գէրերը Խոսրէվին:

Բայց երիտասարդը լուռ՝ դիմադրում էր։
Բժիշկն այդ նկատեց հեռուից և ձայնեց.

— Ներս մի՛ դնար, տունը վառում են... Ներս մի՛
գնար... եկէ՛ք իմ կողմը .. Խոսքէ՛լ, այս կողմը...

Ատրճանակների, ճիշերի և հայհոյանքների ձայները
հետզհետե՛ շատանում էին. ամբողջ երկուտի բաժանում
ետեի կողմից՝ կուրծք էր տալիս խէսփուշներին և բժըշ-
կին, իսկ միջին մասը փայտեր և հայհոյանքներ էր նե-
տում գէպի Խոսքէ՛լն ու գէբերը, տանիքի վրայ յու-
զում կանգնող Մովբէ՛զն ու կրակապաշտները...

Վերջապէս բժշկին յաջողուեց հասնել գոռն։ Նոյն
այդ միջոցին այնտեղ էր ոստնում մի կարճահասակ մարդ,
որ իսկոյն ձեռքը պարզեց Խոսքէ՛լին և ասաց.

— Գնանք, երիտասարդ, ազատուի՛ր, մենք քո բա-
րեկամներն ենք...

— Խնչո՛ւքս... դուռաց բժիշկը — դու ո՞վ ես, մարդ...

— Խէսփուշներ, վերցրէ՛ք սրան... դարձաւ մարդը
իր ետեից եկողներին - բոլորիդ կը խեղտեմ եթէ ողջ
առողջ չէ՛ք հասցրել մինչև կառքը...

Եւ Մովբէ՛զը յանկարծ ճանաչեց այդ խօսքերն ասո-
ղին։ Գուլահէ՛ր եկող խէսփուշն էր, որ պիտի սպասէր
իր հետ խօսելու, բայց վերադարձին՝ անյետացել էր։

Գունատ, կռացաւ գէպի փողոց, իր կեանքումն ա-
ռաջին անգամը լինելով՝ ձեռքն առաւ մի աղիւս և ուժգ-
նութեամբ նետեց խէսփուշի գլխին։

— Ա՛հ... դուռաց խէսփուշը ետ ետ գնալով — անի-
ծեալ ծերունի...

Օգտուելով դրանից, բժիշկն և իւրայինները շրջա-
պատեցին Խոսքէ՛վին, գրեթէ վերցրին ուտերի վրայ և
շտապեցին հեռանալ։

— Մովբէ՛զ, ձայնեց բժիշկը գնալիս — շուտով դա-
տարկեցէ՛ք տունը պիտի հրդեհեն... փախէ՛ք...

Բայց խէսփուշը, որ մի րոպէ շէմել էր գլխին եկած
հարուածից, շուտով ուշքի եկաւ և գոռաց.

— Խէսփուշներ, մի՛ թողնէ՛ք, շներ... մի՛թէ որսը
պիտի փախցնենք...

Ու յարձակուեցաւ, բռնեց բժշկի օձիքից։

— Խնչ կս ուղում, մարդ, դարձաւ նրան վերջինս։

— Երիտասարդին...

— Բայց ինչո՞ւ, ո՞վ էս դու, նրա ինչն ես:

— Ոչինչը, սակայն նրան պէտք ունիմ... Այնտեղ մի խանութ հաղար թուման ունի ինձ տալու դրա համար...

— Ասա խանութիդ, սր տպրանքը ծախու չէ...

Կորէր...

Ապա ուժգին թափով ետ հրեց խէսփուշին:

— Կամաց, հէքիմբաշի... պոկ չեկաւ խէսփուշը — հաղար թումանը հեշտ չէ աշխատել... և վերջապէս այդ կինը սիրում է նրան... խէսփուշներ, մի թողնէք տանել...

Բժիշկը հասկանում էր: Կռահեց որ Ալիշէն էր այդ: Նասրուլահ-խանի կինը, երբ յաջողուել էր գրեթէ ոյժով ներս ընկնել բժշկի տունը և տեսել, որ Խոսրէվը այս անգամ էլ խուսափել էր իրենից, անմիջապէս կառք էր նստել և հրամայել տանելու Մուրէզի մօտ:

Հաոնհլով կրակապաշտների տան փողոցին, ամբոխի խանութից ստիպուած՝ կանգ էր առել և այդտեղ ներան պատմել էին ամէն ինչ: Մաստիկ վախեցած և մտածելով, որ անշուշտ Խոսրէվն էլ տան մէջը պիտի լինէր, իսկոյն իր ծառային ուղարկել էր, կանչել տունը իր լրբատեսին, հաղար թուման խոստացել եթէ կարող լինէր նա աղատել երիտասարդին և մինչև իր կառքը քերել:

Խէսփուշը անմիջապէս հաւարել էր րնկերներ և եկել. յետոյ, մտածելով որ յարձակուող ամբոխի մէջ էլ կը լինէին ընկերներից, ձայնել էր նոցա, յաջողուել շփոթութիւն ձգելու և ահա այժմ կատաղում էր, որ որսը խլում էին իր ձեռքից և հաղար թումանը ջուրն էր ընկնում:

Մինչ այդ, ամբոխին յաջողուել էր անդէն խէսփուշներին ցրուել, բժշկի և Զոհրայի մի բուռը ծառաներին վռնտել և այժմ աւելի կատաղի քան առաջ, օռնալով, զարնելով, ոպառնաղին և այլ ևս անդիմադրելի՝ դրոհ տուաւ դռան վրայ:

Վերջացել էր: Բժիշկը մի հայեացքով հասկայաւ կացութեան ծանրութիւնը և վճռեց մի վիրջին ճիգ ևս գործել, Դուռը աւելի մօտ էր, ամբոխը վրայ էր տալիս Խոսրէվին բռնող ծառաներին: — Անմիջապէս ձայնեց ներանց դռանալ, մի քանի ահեղ կռոււմներով տապալեց

խէսփուշին, արմունկներսով ջարդեց աւելի մօտ դտնուողներին մէջքն ու դէմքերը և իրեն նետեց Շաղղղերտի բաց արած դռան մէջ՝ հինգ-վեց ծառաների հետ:

Գէրքերը անմիջապէս ներս բաշեցին բոլորին և դուռը դրդունով փակեցին նրանց ետևից խուժով ամբօխի բլթին ու նեպերը դրին:

—Աղատուեցաք, փառք Յրմուղդին... ձայնեց Մովբէդը, որ շտապել էր ցած...

—Այո... մոռաց բժիշկը ընկնելով դռան կողքի պատուանդանի վրայ, գաւթում—այո, աղատուեցինք առ այժմ, բայց, վայ մեզ, այժմ ամէն ինչ վերջացաւ և ետ էլ ձեզ հետ մեռնելու եմ...

Նոր միայն իսկապէս ամէն ոք անդրադարձաւ եղածի վրայ: Ամբօխը աւելի կատաղած, այժմ յոյս չր կար ու է կերպով նրանից ապատուելու, տունը հրդեհելու սպառնալիքի տակ և ներսի դռների թիւը աւելացած վեց եօթ հոգով ևս:

—Հնարք չեղաւ... շարունակեց բժիշկը— խեղճ Զոհրա... և... և խեղճ իմ կին ու փոքրիկ Նարգէզ... այլ ևս ոչ խոսքէլ պիտի տեսնէք և ոչ էլ Զիր-Ալին...

—Հանդարտեցէք. ասաց խոսքէվը որ բիշ ուշքի էր եկել և մօտեցել բժշկին—դեռ ամեն ինչ կորսուած չէ:

—Գորսուած է, բարեկամ, կորսուած ենք մենք բոլորս էլ... լսեցէք մէկ...

Եւ յիրաւի սոսկալի էր այն, ինչ կատարուում էր դրսում: Նախ ոկսել էին դարձեալ բարեր ու փայտեր նետել դռան դէմ և պատերից դէպի բազը: Դրանց հետ հայհոյանք ու աղաղակ այնքան շատ էին և մեծ, որ բժիշկը ստիպուած էր մի բան հասկացնելու համար՝ դրեթէ գոռալ... Յետոյ սուլեցին դռան դէմ մի քանի գնդակներ, որոնք ուժգնութեամբ բաղխում էին հաստ և երկաթապատ փեղկերին և ցնցում նրան և վերջապէս տապալանների ու կացինների խուլ ձայները հասկացրին ներսիներին, որ միայն կէս ժամ շատ-շատ, և ոչ միայն դուռը պիտի կործանուէր, այլ և նրան բռնող պատերը...

—Եւ դեռ, ասաց բժիշկը—հսկեցէք, Մովբէդ, դրացի տներից կարող են բարձրանալ ձեր տանիքներէ՛րայ... լինի սանդուխտներով, լինի այլ միջոցով:

—Ո՛չ... այդ կողմից ապահով եղէք... պատերը շատ բարձր են և տունը գրեթէ կղզիացած է ամէն կողմից... հտնում մի քանի տներ կան այո, աջ կողքին և նորա թուրք մերոնցից են, դռները ամուր փակուած, կանայք ու մանուկներ քաղաքից ելած, իսկ տղամարզիկ՝ ահա, այստեղ են բոլորը...

—Ուրեմն վառել էլ չեն կարող:

—Ո՛չ... փայտից ոչինչ չը կայ... Աղիւս է և քար... դռներն են, այն էլ մի դուռ կարող են վառել —միայն այս... ու չենք թողնիլ... ընկալի փայտ է, երկաթապատ...

— Բայց մինչև երբ... կը փշրեն, պատը, փողոցի առը կը փլեցնեն...

Բոլորը լռեցին: Կացինների ու տապարների հարուածները կարկտում էին անխնայ, կարծես հաստատու լու համար բժշկի վախը:

Պաշարուած տան մէջ, առանց որևէ պաշարի, Մովսէզն էլ նոր տուն մտած, նոյն իսկ անօթութիւնը բաւական էր սոսկացնելու ամէնրին:

Կրակապաշտները սկսել էին յուսահատուել: Մովսէզի ներկայացրած չուշիդուրը, նոր Զրադաշտն էլ չը յաջողուեց ազատել նրանց. ոչ Միհրան, ոչ նրա ներշնչումը... Ի՞նչ էր մնում անել: Անձնատուր լինելու մասին մտածել իսկ պէտք չէր —կը կոտորէին բոլորին:

—Ինչ անել ուրեմն. ձայնեց Մովսէզը:

Յետոյ մէկէն Խոսրէվին դարձաւ ու առաց:

—Խօսիր... Վօհու Մանօն ինձ ներշնչեց որ դո՛ւ միայն կարող ես ազատել այս մահամերձ հասարակութեանը... Խօսիր, ասա՛ մեզ, ազատիր այս թշուառներին՝ թէկուզ իմ —ծերունուս կեանքի գնովը...

—Զոհ չէ՛ նրանց ուզածը, ասաց դիւրութեամբ Խոսրէվը —այլ գոհեր, աւերուածութիւն... Ազատութեան գործը չէ բաւականանում մէկ կամ երկու գոհով... Դուք անսաք, չը կամեցաւ նա միայն իմ արիւնովը գոհ լինել... Մնում է մի բան...

—Ասա՛... գոչեցին յոյս առած գէրբերը բոլորը մօտ գալով —հրամայիր և մենք պատրաստ ենք:

Երիտասարդը պահ մի լուռ, գլուխը խոնարհած՝

մտածեց. յետոյ, մէկէն ուղղուեց, բոցափայլ աչքերով նայեց ամենքին, բայց առանց մի խօսք ասելու՝ արագ քայլերով մտաւ ատրուշան, մի վայրկեան ուշանալուց յետոյ այնտեղ՝ դուրս եկաւ և բազի մէջ տեղ, վեր ցցելով ձեռքը, ցոյց տուաւ հօմի խմելիքի ոսկեայ մի բաժակ, որ լի էր կրակով և գոչեց.

— Ահա... սրբազան կրակն է այդ, որ Միհրան տալիս է ձեր ձեռքը, նրանով կամ ոչնչացնելու Չարութիւնը և կամ ինքներդ — ձեզ ոչնչացնելու. .

Կրակապաշտները սարսափած՝ ետ քաշուեցին նրանից. Մովսէսը կարկամած՝ կռթնեց պատին. Բժիշկը ոչինչ չը հասկանալով այդ բոլորից՝ ապշած նայում էր տեսարանին.

— Սրբազան կրակը... բացազանչեց վերջապէս ծերունի քրմապետը—դու խնթիս, Խոսրէվ... սրբազան կրակը իր տեղիցը շարժել...

— Եւ ի՞նչ օգուտ ունի նա այնտեղ, ծերունի, գոչեց երիտասարդը բորբոքուած—ի՞նչու նա անշարժ՝ վառուի հնոցի մէջ և մարդիկ գան միայն երկրպագելու նրան... ինչո՞ւ է նա, երբ չը պիտի մարդկային ձեռքերով նետուի Չարութեան դէմքին և չը պիտի կարողանայ փրշրուելով ամէն մի բռնութեան զլխին՝ հազարաւոր կայծերով խանձել ու մրկել բոլոր գայիերին ու վազրերին և ոչնչացնել իրեն մարել կամեցողներին... Միհրայի երկրպագուներ, եթէ դուր կամենում էք ապրել՝ գործածեցէք կրակը, կայծեր հանէք նրանից, շանթեր կռցէք նրա իւրաքանչիւր կայծից, խորը, խորը մղէք Չարութեան և բռնութեան կրծքին և թող նա, լափելով գարշն ու աղտեղին, գաղանն ու բռնաւորին՝ արծածուի, մեծանայ... Սրբազան կրակը ժամանակ է արծարծելու այլ ևս ոչ թէ հօմով կամ փայտով, այլ դիակներով... Քայլենք չարութեան դէմ կռուելու. թող ընկնեն մեզնից զոնէ շատերը. բայց Միհրան կանգուն կը պահէ մեզնից զոնէ մէկին և նա թող արծարծէ կրակը ու մեծացնէ նրան ապագայի համար... Քայլենք, զինուեցէք ինչով կարող էք և բացէ՛ր դռները...

XV.

Այսպէս խօսեց զրադաշտականների նոր առարեայր։
Եւ նա ապրեց ինքնապաշտպանութեան կռուի մէջ,
ապրեն մի բուռը բաջերի հետ, որոնք յանկարծ բացին
գուռը, զրոհ տուին կատաղի ամբոխի վրայ, շփոթեց-
րին, խառնեցին իրար, ոտնատակ տալով ջարդ ու փշուր
արին իրենց դէմ եկողներին և յաջողուեցին անցնել նը-
րանից։

Դրսում նրանց օգնութեան հասան մի կողմից խէս-
փուշները, միւս կողմից Զոհրայի և բժշկի մնացած ծա-
ռաներն ու կազմած խմբի մասը։

Եւ բժշկին յաջողուեց վիրաւորուած Խոսրէվին ա-
րիւնոտ ու ջարդուած՝ ձգել Զոհրայի կառքի մէջ։

Կառքը սլացաւ, խէսփուշները վրայ տուին, սակայն,
նրանց հագար թումանը կորսուեց, երիտասարդ գէրը
չընկաւ Այիշէի ձեռքը, որովհետև Զոհրայի ձիերը յաջո-
ղուեցին առնել—տանել և ոլորապտոյտ փողոցներով ան-
յետացնել նրան։

Գուռի մէջ առաջին ընկնողներից մէկը ծերունի Մով-
րէղը եղաւ։

Երբ ամբոխը ցրուել էր, նրան գտան մի պատի
տակ ընկած մէջքի վրայ, կուրծքը դաշոյնով պատռած։
Ու բարի ծերունու սառած դէմքն և հայեացքը այն-
քան երանութիւն էին արտայայտում, որ գտնողները,
մինչև Դախմէն, լուռ արտասուում էին, ափսոսալով կորց-
րած լինելուն համար մի թանգաղին իշխանապետի...

Աւելի քան տասը գէրը մտան Դախմէ և նոյնքան
էլ վիրաւոր՝ տարուեցան մայրաքաղաքից դուրս։

Նրանց տունն ու ատրուշանը թալանուեց և աւեր-
ուեց հիմնովին։

Իսկ Խոսրէվը, Զիր—Ալի խան բժշկի և Զոհրայի
խնամքների տակ—հեռու, Զիմրանի լեռնոտ գիւղերից
մէկում երկար պառկելով՝ տուողջանում էր, առանց սա-
կայն մտածելու, որ իրին սիրող կինը թողել էր ամէն
ինչ և սպասում էր նրանից պատասխան։

Երիտասարդի սիրտն ու միտքը հեռու, շատ հեռու
էր։ Նա դեռ ևս հարցեր ունէր Վոհու—Մանօի միջոցով՝

Ահուրա—Մաղդային տալու, նա դեռ նոր միայն խորհում էր սրբազան կրակը հանելու ասորուշաններից և վառել նրան մարդկանց սրտերում, պատրաստելու համար մի նոր, այնպիսի սերունդ, որին յաջողուէր, մանկութիւնից սկսած, զինուել խաւարի, չարութեան դէմ և որ անանուէր կրակով և նրա սփռուած լոյսով։ Լոյս, որ ի պահանջել հարկին արեան գոյնով ցոլար և որ կարողանար իր թշուառ ու տառապող հայրենիքին ազատել վերջապէս Ահրիմանի և նրա բոլոր գեաների, այսինքն հոգսերի, տանջանքների, ճնշողների, տղիտութեան և ապականութեան ձեռքերից...

Ու այսպիսի մեծ մտքերով համակուած՝ ոչ Այիշան էր նրան զբաղեցնում և ոչ Զոհրան նրան զրաւում...

Վ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ